

А

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
Ўғилой МАВЛОНОВА
Доно ХЎЖАЕВА
Қундузхон
ҲУСАНБОЕВА

Саҳифаловчи:
Гулноза ВАЛИЕВА

Матн терувчи:
Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА

Таҳрир ҳайъати:
ЙЎЛДОШЕВ Қозоқбой
МУСАЕВ Усмонали
МАДАЕВ Омонилла
МАҲМУДОВ Низомиддин
МИРҲАБИБОВА Наргиза
НОРМАТОВ Умарали
НУРИДДИНОВА Дилдора
ОДИЛОВА Саодат
РАҲМОНОВ Ваҳоб
ТОЖИБОЕВ Рустам
ТОШМИРЗАЕВА Шарофат

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

2010/4

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот
агентлигида 2006 йил 22 декабрда
0055-рақам билан рўйхатга
олинган

ISSN 2010-5584

Таҳририят манзили:
100027, Тошкент шаҳри,
Фурқат кўчаси, 2-уй.

Тел.: 245-21-93
245-68-40

E-mail: til@sarkor.uz
Веб-сайт: www.til.sk.uz

Mundarija

Barkamol avlod – mamlakat kelajagi

- Baxtiyor DONIYOROV.** Ta'lim jarayonida bilim, ko'nikma va malakaning o'рни..... 3
- Ra'no TOLIPOVA.** Til ta'limida o'quvchilarga tabaqalashtirib yondoshish haqida 6

Metodika

- Ozoda ZAITOVA.** Talabalarning ixtisoslik nutqini shakllantirishda interfaol metodlarni qo'llash 11
- Maqsuda SARIBOYEVA.** 9-sinfda Alisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostonini o'rganish 16

Tilshunoslik

- Саодат БОЙМИРЗАЕВА.** Матнда аксиологик модаллик..... 23
- Султон НОРМАМАТОВ.** Абдулла Авлоний шеъриятининг айрим тил хусусиятлари..... 32

Adabiy taqvim

- Наим КАРИМОВ.** Маҳмудхўжа Беҳбудий 36

Lug'atshunoslik

- Дилфуза ҲАСАНОВА.** Араб луғавий ўзлашмаларининг сўз яшаш усули ҳақида 53

Maktab sahnasi uchun

- Шафоат ҲАКИМОВА.** Барҳаёт шоир..... 63

Til tarixi

- Абдузухур АБДУАЗИЗОВ.** Тилимизнинг теран илдизлари..... 73

Nuqtayi nazar

- Зухриддин ИСОМИДДИНОВ.** Ўзбек тилининг айрим хусусиятлари ҳақида..... 84

So'z mulkiga sayohat

- Тўра НАФАСОВ, Умида АБДУЛЛАЕВА.** Бир иборанинг шарҳи..... 94

BARKAMOL AVLOD – MAMLAKAT KELAJAGI

Ta’lim jarayonida bilim, ko’nikma va malakaning o’rni

2004–2009-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi doirasida xalq ta’limi tizimida tub o’zgarishlar amalga oshirildi: barcha umumta’lim maktablari kapital ta’mirdan chiqarildi, sinf xonalari zamonaviy o’quv jihozlari va yangi texnik vositalar bilan ta’minlandi. Hozirgi kunda maktablar zamon talablari darajasida moderinizatsiya qilinishi bilan bir qatorda ta’limning mazmun-mohiyati ham o’zgarmoqda: davlat ta’lim standartlari va dasturlarini takomillashtirish, darsliklarning yangi avlodini yaratish ishlari amalga oshirilmoqda. Ma’lumki, shu kungacha asosiy e’tibor ko’proq bilim berishga qaratilgan bo’lsa, bugungi kunda maqsad o’sib kelayotgan avlod vakillarining chuqur nazariy bilimga ega bo’lishi bilan bir qatorda ularda amaliy ko’nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat.

Maktab ta’lim tizimining har bir sinfi uchun tuzilgan ta’lim standartlarida shakllantirilishi lozim bo’lgan ko’nikma va malakalar aniq ko’rsatib berilgan. Ular asosida o’quv rejasi va dasturlar tuzilgan.

Ma’lumki, bilim fan qonuniyatlarini o’zlashtirish, ko’nikma o’rganilgan bilimlarni turli vaziyatlarda qo’llay olish, malaka o’rganilgan bilim va shakllangan ko’nikmalarni hayotga tatbiq etish mahoratidir.

Masalan, tilning biron qonuniyatini o’rgatish bilan chegaralanib, faqat bilim berilsa, bu bilimni o’quvchi mustaqil ravishda o’z nutqida qo’llay olmasligi mumkin.

Qo'llay olishi uchun olingan bilim orqali o'zlashtirilgan til qonuniyatlari asosida fikr ifodalashi, ya'ni nutqiy ko'nikma va malakaga ega bo'lishi kerak. Shu maqsadda olgan bilimlarni qo'llagan holda nutqiy mashqlar o'tkazilishi lozim.

Umumta'lim maktablaridagi ta'lim-tarbiya berish jarayonining maqsadi o'quvchilarga bilim berish bilan bir qatorda ularda har bir fan bo'yicha ko'nikma va malakalar shakllantirishdan iborat bo'lishi kerak. Bu esa o'qituvchi zimmasiga alohida mas'uliyat yuklaydi. O'qituvchi sinfdagi har bir o'quvchining bilim, ko'nikma va malakalarining qay darajada bo'lishi haqida aniq tasavvurga ega bo'lishi zarur. Buning uchun o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini uzluksiz nazorat qilib borishi va uning samarali yo'llarini tanlashi o'qituvchining asosiy vazifasi hisoblanadi.

Biroq aksariyat pedagoglarimiz asosiy e'tiborni bilim berishga qaratib, asosiy maqsad ko'nikma va malakalar hosil qilish ekanligini hisobga olmayaptilar. Shuning uchun o'qituvchilar o'z fani bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni bir-biridan farqlashlari, ularning xususiyatlarini to'g'ri anglashlari va har birining hosil bo'lish yo'l-yo'riqlarini bilishlari lozim.

Agar o'qituvchi dars maqsadini to'g'ri qo'ysa, dars jarayonini shu maqsadga yo'naltirsa, ta'im samaradorligiga erishadi. Bunda har bir dars natijasida o'zlashtirilgan bilim hamda shakllantiriladigan ko'nikma va malakalarning aniq ifoda etilishi o'ta muhimdir. Bu jarayon o'qituvchidan ham nazariy, ham amaliy salohiyatni talab etadi.

Dastlab u o'quvchiga dars maqsadiga erishish uchun zarur bo'lgan bilimlarni beradi. Masalan, davlat tili fanidan «Qarashlilikni ifodalash» mavzusi bo'yicha *-ning*

qo'shimchasi qanday holatlarda qo'llanishini va qanday holatlarda tushib qolishi (masalan, *shaharning keng ko'chalari – shahar ko'chalari*)ni o'quvchi tushunsa, bilimni o'zlashtirdi, deb hisoblashimiz mumkin. O'zlashtirilgan bilimlar asosida o'qituvchining nazorati ostida o'quvchi muayyan mashqlarni bajaradi va natijada, ko'nikma hosil bo'ladi. O'zlashtirilgan bilim va shakllangan ko'nikma asosida o'quvchi o'qituvchining nazoratisiz mustaqil holda mashqlar bajarishi natijasida muayyan ko'nikma avtomatik ravishda malakaga aylanadi.

Har bir mavzu yuzasidan beriladigan bilim, shakllantiriladigan ko'nikma va malakalarni aniqlab olish joriy nazoratni va baholashni adolatli amalga oshirishga imkon beradi.

O'quvchini baholashda asosan shakllangan ko'nikma va malaka hisobga olinadi. Shunday ekan, o'qituvchi har bir mavzu bo'yicha ko'nikma va malakalarni baholash mezonlarini bilishi lozim. Bu mezonlar haqida nafaqat o'quvchilar, balki ularning ota-onalari, shuningdek, tashqaridan kelib nazorat qiluvchilar ham tasavvurga ega bo'lishlari zarur. Bunday mezonlarning ishlab chiqilishi baholash jarayonidagi adolatsizlikni bartaraf etishga yordam beradi. Bunday mezonlar maktab ta'lim jarayonini nazorat qiluvchi komissiya a'zolari uchun ham tushunarli bo'lishi kerak.

Ko'nikma va malakalar hosil qilish uchun o'quvchilar muayyan mashqlarni bajarishlari kerakligini hisobga olsak, maxsus mashqlar tizimini ishlab chiqish zarur bo'ladi. Masalan, davlat tili fani bo'yicha bunday mashqlarni bajarish natijasida o'quvchilarda ham og'zaki, ham yozma nutqiy ko'nikmalar hosil bo'lishi ko'zda tutilishi kerak.

Bunday ko'nikmalarning shakllanishi har bir o'quvchida individual ravishda amalga oshishini e'tiborga olsak, ularni baholashda tabaqalashtirib yondoshish zarurligi ma'lum bo'ladi. Shundagina ta'lim jarayonida kutilgan samaradorlikka erishish mumkin.

Baxtiyor DONIYOROV,
filologiya fanlari nomzodi.

Til ta'limida o'quvchilarga tabaqalashtirib yondoshish haqida

«Barkamol avlod yili» deb e'lon qilingan joriy yilda barcha fanlar, shu jumladan, til fani bo'yicha ta'lim berishning oldida turgan dolzarb muammolarning yechimini topish asosiy vazifa hisoblanadi. Chunki til nafaqat bilim sohalaridan biri, balki barcha boshqa sohalar bo'yicha ham bilim olish va o'z bilimini namoyish etish vositasidir.

Muammo shundaki, *til ta'limi* deganda an'anaviy ta'lim tizimida asosan tilning tuzilishi, til unsurlarining tizimi (fonetika, leksika, morfologiya va sintaksis) haqida bilimga ega bo'lish hamda imloviy savodxonlik tushunilgan. Shuning uchun ham dastur va darsliklar o'quvchilarga ana shu bilimlarni berishga mo'ljallab tuzilgan va o'quvchilardan ushbu bilimlarni o'zlashtirish talab etiladi.

Vaholanki, til ta'limining asosiy maqsadi «Kadrlar tayyorlash milliy dastur»ida qayd etilganidek, o'quvchilarni fikrlash va o'z fikrini savodli qilib ravon ifodalashga o'rgatishdan, ya'ni nutqiy malaka va ko'nikmalarni shakllantirishdan iboratdir.

Til ta'limi quyidagi uch bosqichdan iborat ekanligini ta'kidlash joiz:

- 1) til tuzilishi haqida bilim berish;
- 2) shu bilimlar asosida nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish;
- 3) ushbu ko'nikmalarni avtomatlashtirilgan malakaga aylantirish.

O'quvchilarni fikrlash va o'z fikrini savodli bayon etishga o'rgatish uchun olingan bilimlar asosida ularda ko'nikma va malakalarni shakllantirish zarur.

Nutqiy faoliyat haqida so'z yuritganda shuni esdan chiqarmaslik kerakki, til – bu sof individual faoliyat turi. Kishilarning barmoq izlari bir-biriga o'xshamasligi kabi hech qachon bir xil fikrlovchi va bir darajada nutqiy malakalarga ega bo'lgan ikki kishi uchramaydi.

Barkamol avlod tili ta'limi haqida so'z yuritilar ekan, har bir dars natijasida leksik boyligi va nutqiy faoliyat darajasidan qat'iy nazar, har bir o'quvchida bu borada siljish yuz berishini nazarda tutish kerak.

Albatta, sinfdagi har bir o'quvchiga uning bilim darajasini hisobga olgan holda alohida yondoshish qiyin. Shuning uchun o'quvchilarga tabaqalashtirib yondoshishda ular uch toifaga ajratiladi: kuchsiz, o'rtacha va kuchli darajadagi o'quvchilar.

Davlat standartlari va dasturlarida eng minimal darajadagi, ya'ni kuchsiz o'quvchilarga mo'ljallangan bilimlar qayd etiladi. Ammo darsliklardagi material maksimal hajmda bo'lib, kuchli o'quvchilarga mo'ljallanishi kerak, aks holda bu o'quvchilarda siljish va bilim olishga qiziqish bo'lmaydi.

Tilning qonuniyatlarini o'rgatishgina til ta'limining maqsadi qilib olingan taqdirda bu bilimlardan nutqiy faoliyatda foydalanish o'quvchining o'ziga havola etilgan faoliyat bo'ladi. Masalan, 6-sinfda o'quvchilarga fe'lning o'zlik

nisbati haqida tushuncha berilib, bu nisbatga xos qo'shimchalar ko'rsatilgan.¹ O'quvchilarda ana shu fe'l shaklini amaliyotda qo'llash ko'nikmasini hosil qilish uchun ular o'zining qilgan xatti-harakatlari haqida ushbu fe'l shaklini qo'llagan holda aytib yoki yozib berish kabi topshiriqli mashqlarni bajarishi kerak. Ammo darslikda bunday topshiriq o'rniga berilgan fe'llar bilan gap tuzish talab etilgan, xolos. Til darslarida faqat til haqida bilim berish bilan chegaralanilsa, o'quvchilar tildan boshqa sohalar bo'yicha bilim olish vositasi sifatida foydalana olishga o'rganmasliklari mumkin. Buning uchun ana shu bilimlar asosida nutqiy ko'nikma va malakalarga ega bo'lish, ya'ni til vositasida boshqa fanlar bo'yicha fikr ifodalanishga o'rganishlari lozim.

Bunda asosiy maqsad muayyan mazmunni ifodalash bo'lib, ana shu maqsad yo'lida til bilimlari vosita sifatida xizmat qilishi kerak. Til ta'limi an'anaviy ravishda til kategoriyalari hamda til sathlari (grammatik bilimlar) tizimini o'rganish tartibida tashkil etilgan taqdirda ham, asosiy e'tibor har bir grammatik shaklni qo'llagan holda fikr ifodalash mashqlaridan iborat bo'lishi kerak. Masalan, kasb-hunar yasovchi qo'shimchalar haqida bilim berilgandan so'ng o'quvchilarni ota-onasi, qarindosh-urug'lari va yaqinlarining kasb-kori haqida so'zlash yoki yozishni mashq qildirish lozim. Til darslarida o'quvchilarga tabaqalashtirib yondoshishda ularning individual xususiyatlari (xotirasi, tasavvur doirasi yoki psixologiyasi)dan qat'iy nazar faqat nutqiy ko'nikma va malakalar darajasi e'tiborga olinadi.

Shuni ta'kidlash joizki, tabaqalashtirish yangi bilim berish jarayonida emas (yangi mavzu barcha o'quvchilarga bir xil tushuntiriladi) asosan mavzuni mustahkamlash hamda takrorlash jarayonlarida amalga oshiriladi.

Tabaqalashtirish uch yo'nalishda bo'lishi mumkin: talab qiladigan materialning miqdorini kamaytirish yoki ko'paytirish,

material yuzasidan beriladigan topshiriqlarni osonlashtirish yoki murakkablashtirish va, nihoyat, o'qituvchining o'quvchilar bilan ishlashi, o'quvchilarning material ustida mustaqil ishlashni talab etadigan topshiriqlarning miqdorini o'zgartirish.

Masalan, o'quvchilarga asliy va nisbiy sifatlar hamda ularning ma'noviy turlari haqida bilim berilgandan so'ng mustahkamlash darslarida bu bilimlar asosida nutqiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish maqsadida rasimga qarab, uning mazmunini sharhlash topshirig'i beriladi. Bunda o'qituvchi birinchi toifa o'quvchilari bilan o'zi ishlab, rasmda tasvirlangan obyektlarning nomi va ularning asosiy belgilarinigina ko'rsatishni talab etadi. Bu topshiriqni bajarishda o'qituvchi o'quvchilarga yordam sifatida ularning fikrini yo'naltiruvchi savollar ham beradi, javoblarning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini sharhlab, xatolari bo'lsa, tuzatib boradi.

Bilim darajasi o'rtacha bo'lgan o'quvchilarga birinchi toifa o'quvchilarning bergan javoblarini tinglab, ularga qo'shimcha qilish, ularni sharhlash, rasmdagi boshqa obyektlar tasvirini ham o'qituvchi nazorati ostida ifodalash topshirig'i beriladi. Tasvirni ifodalashda ular nafaqat *katta, kichkina, baland, past, ko'k, yashil* kabi asliy sifatlardan, balki *chiroyli* yoki *turli rangli, kulrang* kabi nisbiy sifatlardan foydalanishlari kerak bo'ladi.

Bilimi kuchli darajada bo'lgan uchinchi toifa o'quvchilar esa mustaqil ravishda ishlaydilar. Ulardan rasmni to'la-to'kis tasvirlab, rasmdagi obyektlarning nomi va barcha xususiyatlari haqida yozib yoki so'zlab berish talab etiladi. Shuningdek, kuchli o'quvchilarga rasmda ifodalangan fasl, ob-havo, manzarani ham ifodalash vazifasi berilishi mumkin.

Topshiriq yuzasidan o'quvchilarning javoblarini baholashda ham tabaqalashtirib yondoshiladi. Bunda har bir o'quvchining nutqiy imkoniyat darajasi va o'z imkoniyatlaridan qanchalik foydalana olganligi hisobga olinadi. Har bir toifadagi o'quvchiga bilim darajasiga qarab talab qo'yiladi va o'z imkoniyatlaridan qanchalik foydalanganligi

hisobga olinadi. Shuning uchun bir xil darajadagi javob uchun birinchi toifadagi o'quvchiga yuqori, uchinchi toifadagi o'quvchiga esa past baho qo'yilishi mumkin, chunki har bir o'quvchiga sarflagan aqliy mehnatiga qarab baho qo'yiladi.

O'quvchilarning nutqiy imkoniyatlari va so'z boyligini ishga solib, og'zaki nutqiy mashqlarni bajarishga qiziqtirishning samarali usullaridan biri muayyan grammatik bilimlarni qo'llagan holda fikr ifodalash musobaqasini tashkil etishdir. Ya'ni o'quvchilar o'z fikrini talab etilgan mazmun va shaklda to'laroq, chiroyliroq bayon etishda bellashadilar.

Albatta, bellashuvda so'z boyligi yetarli va fikr doirasi kengroq bo'lgan uchinchi guruh o'quvchilari g'olib bo'lishlari muqarrar. Shuning uchun bunday bellashuvlarni uchala toifa o'quvchilardan iborat bo'lgan guruhlar o'rtasida o'tkazgan ma'qul. Bunda o'zaro bellashayotgan guruhlardagi har bir toifa (kuchsiz, o'rtacha va kuchli) o'quvchilar soni teng bo'lishi kerak. Berilgan nutqiy vazifani guruh qatnashchilarining hammasi, bir-biri bilan maslahatlashib, bir-birini to'ldirib, bir tan va bir jon bo'lib bajaradilar. Bunday bellashuvlar katta tarbiyaviy ahamiyatga ham ega bo'ladi, chunki har bir o'quvchi o'zi uchun emas, guruh g'alabasi uchun harakat qiladi, kuchsiz o'quvchilar kuchlilarga ergashadi, ulardan o'rganadi.

Bizningcha, shundagina talab darajasidagi nutqiy malakalarga ega bo'lgan barkamol avlod yetishib chiqishi muqarrar.

Ra'no TOLIPOVA,
«Til va adabiyot ta'limi» jurnali
bosh muharriri, p.f.d., professor.

¹ N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva. Ona tili. 6-sinf. T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2009.

Talabalarning ixtisoslik nutqini shakllantirishda interfaol metodlarni qo'llash

Talabalar nutqining muhim ko'rsatkichlaridan biri ularning so'z boyligidir. Shunday ekan, ularning mustaqil ravishda ijodiy fikrlashlari, o'z fikrlarini vaziyatga mos holda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri ifodalay olishlari uchun «O'zbek tili» mashg'ulotlarida samarali usul va metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ixtisoslik nutqini shakllantirishda so'z va atamalar ustida ishlash muhim o'rin tutadi. Bu jarayonga talabalarni psixologik jihatdan tayyorlab boriladi. Til o'rganishda diqqat, xotira, tafakkur kabi psixik jarayonlar e'tiborga olinadi.

Bugungi kunda til ta'limi jarayonida «Aqliy hujum», «6x6x6», «Yalpi fikriy hujum» kabi interfaol metodlar keng qo'llanilmoqda. Ushbu maqolada talabalarning mexanika fanidan ixtisoslik bo'yicha nutqini o'stirishda interfaol metodning klaster va insert usullaridan foydalanish haqida so'z yuritamiz.

Texnika oliy o'quv yurtlari rusiyzabon guruhlarida atamalar ustida ishlashda *Klaster* usulini qo'llash yaxshi samara beradi. Mazkur usul turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar to'g'risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. Unday foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog'liq ravishda amalga oshadi.¹ *Klaster* usulidan talabalar bilan yakka tartibda yoki guruhlariga bo'lib tashkil etiladigan mashg'ulotlar jarayonida foydalanish mumkin.

Masalan, talabalarga tayanch tariqasida «Mexanika» atamasining izohi yoritilgan quyidagi matn beriladi:

«Mexanika» mavzusi bo'yicha berilgan atamalarning asosiy qismini rus tili orqali o'zlashgan so'zlar tashkil qiladi. Bu atamalar rusiyzabon talabalarga hech qanday izohsiz tushunarli bo'lishi tabiiy. Lekin til o'rgatish jarayonida bunday atamalarning o'zbek tilidagi so'zlar bilan birikishini tushuntirish uchun turli leksik-grammatik mashqlar zarur bo'ladi. Ana shundagina bu atamani talabalarning o'zbekcha nutqiy faoliyatida qo'llay olishlariga erishish mumkin. Buning uchun quyidagi kabi topshiriqlar berish maqsadga muvofiqdir:

1. Matnni o'qing va o'zga tildan o'zlashgan atamalarni toping.

2. Quyidagi savollarga javob bering:

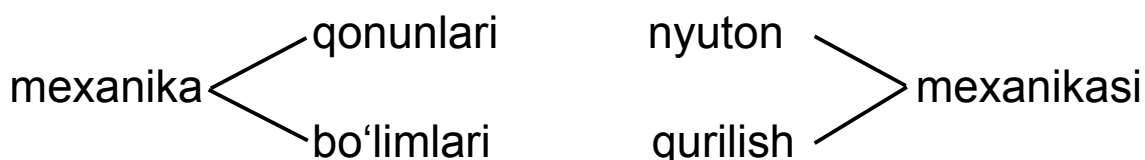
a) mexanika fani nimani o'rganadi?

b) mexanikaning qanday bo'limlari bor?

v) mexanika xulosalari qayerda qo'llaniladi?

3. Mexanika so'zining uyadoshlarini toping.

4. Quyidagi sxema asosida mexanika so'zi bilan qo'llanuvchi so'z birikmalari yoki gap tuzing.

Agar mashg'ulotlar talabalarni guruhlariga taqsimlagan holda tashkil etilsa, guruh a'zolari tomonidan bildirilayotgan fikrlar bir necha variantda ifodalanishi mumkin. Masalan, *mexanika qonunlarini bilish zarur, mexanik qonunlarni bilish shart*. Bu esa bir xil so'zlar ishtirokida tuziladigan so'z birikmalarining o'zbek tiliga xos grammatik shakllarini tushunib olish imkoniyatini beradi. Klaster usuli talabalarda mazkur mavzu haqida erkin, ochiq fikr yuritish uchun sharoit yaratishga yordam beradi.

Til o'rgatish jarayonida klaster usulini qo'llash talabalarda tafakkurni tushuncha va hodisalar o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni aniqlash qobiliyatini o'stiradi.

Talabalarning bilim darajasini nazorat qilish va baholashda *insert* usulidan ham foydalanish mumkin. *Insert* soʻzi xotiraga kiritish, xaritaga chizish, belgi qoʻyish degan maʼnolarni bildiradi. *Insert* usuli matn ustida ishlashda oʻz fikri haqidagi koʻrsatkichlarni belgilab borishdan iborat. Bu usulni oʻquv materialini oʻzlashtirish va mustahkamlashda, matn bilan ishlash koʻnikmalarini rivojlantirishda, uy vazifalarini mustaqil bajarishda qoʻllash mumkin.

Insert usuli oʻqituvchiga talabalarning matndagi maʼlumotni tushunish darajasini aniqlashga yordam beradi. Talabalar berilgan matnni oʻqiydilar va matn hoshiyasiga bilaman, bilmayman, yangi maʼlumot va tushunarsiz degan qarashlarni anglatuvchi maxsus belgilar qoʻyib boradilar. Bu usul talabalarni faol fikrlashga chorlaydi, bilgan maʼlumotlarini yangi maʼlumot bilan bogʻlashga oʻrgatadi, matn mazmunini tushunib olishga qiziqish uygʻotadi.³

Talabalarning ixtisoslik nutqini shakllantirishda mutaxassislikka oid matnlarning mazmunini tushunishda bu usuldan foydalanish yaxshi samara beradi. Masalan, ushbu usulda ishlashda quyidagi kabi matn berish mumkin:

Internet

Internet lotincha soʻz boʻlib, *inter* – aro, *net* – tarmoq degan maʼnolarni bildiradi. *Internet* – katta (global) va kichik (lokal) kompyuter tarmoqlarini oʻzaro bogʻlovchi butunjahon kompyuter tizimi.

Internet barcha anʼanaviy axborot tizimlari – telekommunikatsiya, radioeshittirish, maʼlumotlarini xalqaro miqyosda faol almashtirishning texnologik imkoniyatlarini uygʻunlashtirib qoʻllaydi. U bir necha vazifani – axborot va bilimlar manbayi; ommaviy axborot vositasi, insoniyat faoliyatining barcha sohalari, yaʼni taʼlim-tarbiya, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, sayyohlik va boshqa sohalarga oid axborot xizmatlari tizimi; istiqbolli bozor va milliy

Metodika

kompaniyalarning xalqaro axborot maydoni hamda jahon bozoriga eng tejamli va tezkor usulda qo'shilish imkonini beradigan vositadir.

O'zbekistonda internetga ulashga doir axborot xizmatlari 1997-yildan ko'rsatila boshlandi. Mamlakatda jadal rivojlanayotgan kompyuterlashtirish va avtomatlashtirish sohalari internet tarmog'ining aloqa funksiyasidan keng foydalanishga imkon beradi.

Xalqaro internet tizimida O'zbekiston haqida ham ma'lumotlar bor. Rasmiy varaqchalar orasida O'zbekiston hukumati varaqchalari, O'zbekistonning AQSHdagi elchixonasi varaqchalari va boshqa ko'plab rasmiy varaqchalar mavjud. Ularda O'zbekiston Respublikasiga tegishli deyarli barcha ma'lumotlar bor.¹

Ushbu matn yuzasidan quyidagicha topshiriqlar beriladi:

1-topshiriq. Matnni o'qing, uning hoshiyasiga insert usulidan foydalanib zarur belgilarni qo'ying.

2-topshiriq. Matnda keltirilgan ma'lumotni quyidagicha insert jadvali asosida tizimga soling.

V (bilaman)	– (bilmayman)	+ (yangi ma'lumot)	? (tushunarsiz)

Ushbu usul asosida tashkil qilingan mashg'ulotni juftlikda, kichik guruhda yoki mustaqil ish tarzida amalga oshirish mumkin.

Matnni insert belgilari yordamida o'qishda har bir qatorga belgi qo'yish shart emas, bu metoddan ko'zlangan maqsad talaba matndagi ma'lumotni tushunib o'qishidir. Insert metodi talabalar tomonidan muayyan ma'lumotni puxta o'zlashtirilishiga erishish; vaqtni tejash; har bir talabani faollikka undash, unda erkin fikrlash layoqatini shakllantirishga imkon yaratadi.

Ta'lim jarayonida yuqoridagi kabi interfaol usullarni qo'llash talabalarda fanga nisbatan qiziqish uyg'otish, nutqiy malaka va ko'nikmalarni hosil qilish, ularning faoliyatini nazorat qilish va tilni to'liq egallashlarida yuqori samaradorlikka erishishga yordam beradi.

**Ozoda ZAITOVA,
Toshkent Davlat texnika universiteti
kata o'qituvchisi.**

¹ O'.Tolipov. M.Usmonboyeva. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. O'zRFA «Fan» nashriyoti. T.N.Qori Niyoziy nomidagi UzPFITI, 2005. 205-b.

² Politexnika lug'ati. T., 1989. 330-b.

³ Методические рекомендации по проектированию и реализации педагогических технологий. Часть 2. Интерактивные методы обучения. Т., 2002. С. 34.

⁴ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. 2002, 4-jild. 182-b.

9-sinfda Alisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostonini o'rganish

Bugungi kunda maktabning asosiy vazifasi bilimli o'quvchilarni tayyorlash bilan birga ma'naviy va axloqiy barkamol shaxslarni shakllantirishdan iborat. Bunday vazifani bajarishda o'quvchilarga mumtoz adabiyotning o'lmas namunalari bilan yaqinroqdan tanishish imkoniyatini yaratish muhim didaktik zarurat hisoblanadi.

Yurtboshimiz «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida Alisher Navoiy adabiy merosining yosh avlod tarbiyasida tutgan o'rni haqida shunday degan edilar: *«Biz bu bebaho merosdan xalqimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik ko'p bahramand etsak, milliy ma'naviyatimizni*

yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarni kamol toptirishda shunchalik qudratli ma'rifiy qurolga ega bo'lamiz».¹ Chunki Alisher Navoiy o'z qahramonlari siyosida, aqliy, jismoniy hamda ruhiy yetuklik fazilatlarini aks ettirib, ularni boshqalarga ibrat sifatida tasvirlaydi. Hazrat Navoiyning asarlari yoshlarning barkamol shaxs bo'lib shakllanishida muhim o'rin tutadi.

Ko'rinadiki, jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida yoshlarni barkamol shaxslar qilib tarbiyalashda Alisher Navoiyning komil insonga xos ma'naviy fazilatlar aks ettirilgan epik asarlarini o'rgatishning samarali zamonaviy yo'llarini tadqiq etish, o'qitish amaliyotiga bu borada qo'l keladigan muayyan tavsiyalar tizimini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-metodik muammodir.

Alisher Navoiyning epik asarlarini o'qitishda o'quvchilarning faolligini ta'minlashga qaratilgan interfaol usullardan bir qanchasi maktab amaliyotida sinab ko'rildi va ijobiy natijaga erishildi. Shoirning 9-sinf dasturida ko'rsatilgan «Layli va Majnun» dostonida sevgi va vafo tasviri» mavzusini² o'tishda adabiyot o'qituvchilariga biz quyidagi dars usulini tavsiya qilamiz.

Darsning maqsadi qilib o'quvchilarning dostonidagi sevgi va vafo tasvirini anglashlariga erishishni belgilash mumkin.

Darsni kichik ma'ruza, yakka ishlash, guruhlarda ishlash, suhbat, taqdimot va refleksiya (qayta tiklash orqali o'z tuyg'ularini, qilmishlarini baholash ma'nosini bildiradi) usullaridan foydalangan holda tashkil etish mumkin. Refleksiya usulida o'quvchilar o'z fikrini mantiqan jamlab, bitta jumla bilan ifodalashlari kerak bo'ladi, aks holda o'quvchilar «taassurotlarim» deganda butun boshli bir matn tuzishi yoki uzundan-uzoq gapirishi mumkin.

Darsda kartochkalar, «Xamsa»ga ishlangan surat va miniaturalar, flipchart qog'ozi va qo'shimcha adabiyotlardan foydalaniladi.

O'tgan darsda o'quvchilarga darslikdagi «Layli va Majnun» dostonidan parchani mustaqil ravishda o'qib kelish topshirig'i berilgan edi. Shu bois o'quvchilardan «Layli va Majnun» sevgisi haqida to'rtta jumla bilan o'z munosabatini ifodalash topshirig'ini berib, unga 5 daqiqa vaqt belgilanadi.

O'quvchilarni 4 guruhga ajratib, ularga kartochkalar tarqatiladi. Kartochkalarda «Hayrat ul-abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlaridan parchalar yozilgan bo'ladi.

O'quvchilar olingan parchalar asosida quyidagi jadvalning 1-ustunini to'ldirishlari kerak. Bu topshiriqni bajarishga 7 daqiqa vaqt ajratiladi.

Bilganlarim	O'rganganlarim (dars jarayonida)	O'rganmoqchiman

O'qituvchi guruhlarga quyidagi mazmundagi matn yozilgan kartochkalarni tarqatadi. 1-guruhga berilgan kartochkadagi matn:

«Layli va Majnun» dostonidagi ishq tasviri

Qays va Layli bir-birlariga ilohiy ishq bilan bog'langanlar. Lekin Laylining otasi bu ishqqa qarshi. Aslida ular orasida katta tafovut yo'q. Laylining otasi Hay qabilasining boshlig'i bo'lsa, Qays bani Omar qabilasi hukmdorining o'g'li. Nasabda, mavqe hamda boylikda birining boshqasidan kam, ortiqligi yo'q. Gap shundaki, ishq tufayli Qaysning jununi shu qadar ortganki, ishqdan mahrum omi el uni «Majnun» (telba) deb ataydi. Ota o'z qizini shu malomatga qolgan yigitga berishdan or qiladi. Johillar oshiq-ma'shuqlarni malomat domiga otadilar, davron boshlariga mislsiz musibatlarni soladi, qismat ularni ayovsiz imtihondan o'tkazadi. Faqat o'limgina ularga shafqat qildi. Xuddi Farhod

va Shirin taqdirida bo'lgani kabi o'lim ular uchun fojia emas, balki azobli hijrondan qutqaruvchi xaloskor, pirovard maqsadlari bo'lmish Yaratganning vasliga noil qiluvchi vosita edi. Doston so'ngida ularning ana shu baxtga erishganliklari tasvirlanadi.³

2-guruhga berilgan kartochkadagi matn:

Qays va Laylining bog'dagi ilk uchrashuvi

Layli sayr qilib yurib, bir gul chamani oldidan chiqib qoldi. Chamanzorning to'rt tomoni gul butalari bilan to'silgan bo'lib, ichkaridagi odam ko'rinmasdi. Go'zal qiz bir bulbuli zorning tikanlar orasida mahzun o'tirganini, yoriga yetisha olmasligi haqida afsus-nadomat chekayotganini ko'rdi. Layli hijolat cheksa ham, Qaysga murojaat etdi:

«K-ey turfa yigit, ne holating bor?
Ne nav' g'am-u malolating bor?
Kim, shodlig'ing yo'q o'zgalardek,
Obodlig'ing yo'q o'zgalardek?
Ashobg'a mayli bog'i gulzor,
Ham tan sanga resh-u ham ko'ngul zor...
...Sen nola qilib g'amin nedin sen?
Ashking oqizib, hazin nedin sen?
Ishrat chog'i mehnating ne ya'ni,
Sho'robayi hasrating ne ya'ni?
Bu g'am sanga qaydin o'ldi hodis,
Kim bo'ldi bu shiddatingg'a bois?»

«Ey, jonimga hayrat o'tini solib, bir ko'rishdayoq ko'nglimni olgan parivash! Qilgan ishlaringni yashirib, mendan so'rashing nimasi?

Ko'nglimni yashirincha olding-u, men uni sendan qaytarib ololmayapman. O't ustiga yog' quymog'ing, kuygan yaramga dog' qo'yishing ne edi?» Shu so'zlarni aytgan Qays behol bo'lib hushidan ketdi.

Layli esa oshiq yigit yuziga ba'zan gulob sepib, uni o'ldirib qo'ydim, deb yig'lab, motam tutardi.

Laylini qidirib bu yerga kelib qolgan bir-ikki dugonasi bu voqeani ko'rgach, «Bu qanday hol bo'ldi?», – deb qo'rquvga tushdilar. Go'zal dilbar o'ziga kelgach, bo'lib o'tgan voqeadan ularni xabardor qildi. Kanizaklardan biri Layliga hamdardlik bildirib: «Hech kim ishq o'tidan halok bo'lgan emas. Sen bu yigitni bizga topshirgin-da, tezlik bilan qabilaga qayt. Biz biron chorani o'ylab toparmiz», – dedi. Layli ular aytganicha ko'nglini o'sha yerda qoldirib, uy tomon yo'l oldi.

3-guruhga berilgan kartochkadagi matn:

Qays – oshiq

Qays oshiq (solik)lik yo'liga kirdi. Layli bilan ilk uchrashuvdayoq unda ilohiy kuch keskin namoyon bo'ladi. Qaysning ahvoli tobora og'irlashib borardi. Haj mavsumi boshlangach, ota-onasi o'g'liga haj qilish haqidagi niyatlarini bildirishadi. Bu ish unga ma'qul tushdi, bu safar uning orzusi edi. Lekin bu ham kor qilmaydi. Ilojsiz qolgan ota o'g'lini qaytarib olib keladi. Va u yana sahroga chiqib ketadi.

Majnun sahroda yorining xayoli bilan mast, ohular, qushlar uning do'sti, hamrohi. Bu orada unga ovga chiqqan lashkarboshi Navfal uchrab qoladi.

Navfal ishq dardidan xabardor bo'lsa-da, lekin Majnun darajasida emas. Shuning uchun ham u Majnunning dardiga malham topish mumkin, degan qarorga keladi: Layliga o'z nomidan sovchi yuboradi, ish bitmagach, Laylining otasiga urush ochadi. Bu jangning kelib chiqishiga Majnuninng hech bir dahli yo'q. Laylining otasi urushda yengilganini sezib, qizini o'ldirishga qasd etadi. Shunda Majnun yorining joni xavf ostida ekanini bilib, Navfaldan urushni to'xtat, deb so'raydi.

Navfal urush bilan masalani hal qilolmagach, o'z qizini Majnunga berishga rozi bo'ladi. Bu paytda Ibn Salom ham Laylini o'z nikohiga olgan bo'ladi. Ammo Layli va Majnunning pok ishq bu to'siqlarni ham yengadi.

4-guruhga berilgan kartochkadagi matn:

Layli – vafodor yor

Yuqori martabali arab qizi Layli ham Qaysga muftalo bo'lgandi. Ko'nglidagi yashirin siri dardini tortib kechalarni uyqusiz o'tkazar, tun-u kuni uning xayoli bilan band bo'lib, murodi Qays visoliga yetishish edi. Oshiq yigit uning qabilasiga yetib kelgan kechada uning ham ko'ziga uyqu kelmay hijron alamini tortib o'tirar ekan, qulog'iga mungli, hazin bir ovoz eshitildi. Bu ovozdan ichiga o't tutashib, ko'ngliga iztirob tushdi. Oromidan ayrilib, o'rnidan turdi-da, eshikdan tashqariga chiqdi.

Laylining holatini kuzatib yotgan doya qizning muhabbat o'tida qovrilayotganidan voqif edi. Qays o'zini unga farzand kabi tutardi. Ishq o'tida qovrilayotgan Layli o'z sevgilisi turgan yerga yetib borgach, bir-birini ko'rgan oshiq bilan ma'shuqa shunday bir oh tortdilarki, o'tlaridan jahon yorishib, xirmonlariga shu'la tushdi. Ikkalasi behush bo'lib yiqildi.

Doyaning bu pok ishqni ko'rib, dili o'rtandi. So'ng har ikkalasiga boqib, achchiq-achchiq yig'ladi-da, bularning ikkalasi o'ziga kelgunlaricha biron kimsa ko'rib qolsa, ikkovi uchun ham yaxshi bo'lmasligi, hatto ikki yosh o'z muhabbatlari yo'lida halok bo'lishlari mumkinligini ham angladi.

Layli – vafodor yor. Ishq uning ma'naviy dunyosini yanada boyitadi. Hatto o'lim ham ularni ajrata olmaydi. Layli ham, Qays ham halok bo'ladi. Ularni bir kafanga joylaydilar.

Xullas, ishq qissasi shu tarzda poyoniga yetadi. Umr bo'yi bir-birining vaslida, ishqida kuygan, bu dunyoda bir-birining diydoriga to'yolmaganlar Ruhi Mutlaq sari ravona bo'lib, yerdagina – tufroq ostidagina orom topdilar.

O'quvchilar kartochkalardagi matnlarni o'qib, 10 daqiqa ichida yuqoridagi jadvalning 2-ustunini to'ldirishlari kerak bo'ladi.

O'qituvchining guruhlariga berayotgan kartochkalardagi materiallarning mavzu doirasi turlicha bo'lishi maqsadga muvo-

fiqdir. Agar materiallar bir xil bo'lsa, yuqorida to'ldirilayotgan jadvaldagi mazmun bir-biriga o'xshab yoki takrorlanib qolishi mumkin. Natijada, bir guruhning taqdimoti boshqa guruh o'quvchilari uchun yangilik bo'lmay, zerikarli qaytariq bo'lib qoladi. Hatto, ayrim guruhlarda boshqa guruh taqdimotini eshitishga ishtiyoq ham so'nib qolishi mumkin.

Guruhlarning o'z ishini tugatishiga qarab taqdimot ketma-ketligi aniqlanadi. Har bir guruh taqdimotidan so'ng o'qituvchi o'quvchilarga savol bilan murojaat qilib turishi lozim. Har bir guruhga taqdimot uchun 2 daqiqadan vaqt beriladi.

Taqdimot ketma-ketligi qaysi guruh birinchi bo'lishiga qarab belgilanishi mumkin, biroq shunday mavzular ham borki, ular bo'yicha tayyorlangan kartochka materiallari bir-birini to'ldiradi va ketma-ketlikda taqdim etilishni talab qiladi.

O'qituvchi guruhlarning xattaxtdagi jadvalini ko'rsatib, o'quvchilarga o'zlari uchun muhim bo'lgan ma'lumotlarni daftarlariga yozish topshirig'ini beradi.

O'qituvchi har bir guruhning taqdimotini alohida izohlab, o'quvchilarning baholarini e'lon qiladi.

Jadvalning 3-ustunidagi **«o'rganmoqchiman»** bandi bo'yicha o'quvchilarning o'zlari o'tilgan mavzu yuzasidan yangi ma'lumotlar topib kelishlari uyga vazifa qilib beriladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o'quvchilarga Alisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostonida sevgi va vafo tasviri mavzusini yuqoridagi kabi o'rgatish ular ma'naviyatining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Maqsuda SARIBOYEVA,
Guliston Davlat universiteti
tadqiqotchisi.

¹ Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008. 48-b.

² 9-sinf uchun adabiyot fanidan o'quv dasturi // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 10-son, 35-b.

³ Q.Yo'ldoshev va boshq. Adabiyot. 9-sinf uchun darslik-majmua. T.: Sharq, 2006 (keyingi misollar ham shu manbadan olingan).

Матнда аксиологик модаллик

Аксиологик модаллик матн коммуникатив-прагматик мазмунининг муҳим қатлами бўлиб, у ҳар қандай турдаги матнда у ёки бу кўринишда намоён бўлади. Бу турдаги модалликнинг воқеланишини таъминловчи лисоний воситалар кўлами ғоят кенг бўлиб, ушбу воситалар турли матн муҳитларида хилма-хил маъно нозикликларини ифодалаш имкониятига эга. Ушбу мақолада аксиологик модалликнинг намоён бўлиш ҳолатлари хусусида сўз юритамиз.

Маълумки, баҳо объекти шахс бўлган тақдирда кўпинча унинг жисмоний жиҳатлари, ташқи кўриниши баҳоланади: *Эсида бор, бу учрашувларда шаҳзодани бир нарса ҳайратга солган, у ҳам бўлса Али Қушчининг чеҳрасидаги қатъият ва аллақандай кишини ўзига асир қилувчи салоҳият эди. Қорачадан келган бу новча, қотма одамнинг жуссасидан куч ёғилиб турар, кенг пешонаси, ўткир кўзларида чуқур заковат акс этар, қирғий бурунли узунчоқ юзида бўлакча бир шиддат, мардлик, бир сўзли одамлардагина бўладиган зўр иқтидор сезилиб турарди (О.Ёқубов, «Улуғбек хазинаси»).*

Шунингдек, маълум шахснинг муайян муҳитдаги хатти-ҳаракати, ички кечинмалари, руҳий ҳолатига ҳам баҳо берилиши мумкин: *Мирзо Улуғбек отининг бошини бураркан, беихтиёр кўзига ёш олди. У ҳозир биринчи марта чиндан ҳам ожиз бир банда эканини тушунди. Эндигина ҳокимиятдан жудо бўлган шоҳ, умрбод дарбадарликка маҳкум этилган бир фақир киши эканини ҳис этди. У шундай бўлишини билар, эл-юртдан айрилишини тушунар эди. Лекин шу дақиқагача буни ақл билан идрок*

этса, энди суворийнинг бетакаллуф амридан кейин, дил-дилидан ҳис этди, ҳис этди-ю, вужуд-вужудигача зирқираб кетди... (О.Ёқубов, «Улуғбек хазинаси»).

Воқеликдаги ҳодисалар қадр-қийматига нисбатан баҳоланаётганда нормадан кескин чекиниш (ҳатто бу ижобий томонга бўлса ҳам), сифат ва миқдорнинг кескин ўсиши салбий баҳоланади. Бадиий матнларда баҳоланишнинг бу тури таъсирчанликни ошириш учун хизмат қилади: *У энди ҳар кун тун билан йиғлаб чиқар, кўзёшлари унинг кўнглидаги ишонч, садоқат ва муҳаббатни секин ювиб борарди. Гумон, шубҳа, ранжу аламлар оқими эса уни номсиз томонларга оқизиб кетмоқда эди.*

Эрининг феъли кундан-кунга айниб борарди. Келинчак энди эрининг ўзидан буткул совиб кетганлигини англади. Келинчакнинг кўнглида рашк ҳам, қизғаниш ҳам йўқолган, аксинча, эрининг хатти-ҳаракатларидан ғаш келарди. Эри ҳам унга таъна билан тикилиб-тикилиб қўяр, худди дарёнинг тубидан бир кўриниб ўтган ва тангачалари қуёшда ялтираб кетган кичкина балиқдай унинг тунд юзиде гоҳида қандайдир сирли ифодалар у ёноғидан бу ёноғига билинар-билинемас югуриб ўтарди. Эри кейинги пайтларда шаҳарда ҳафталаб қолиб кетарди... (Н.Эшонқул, «Очилмаган эшик»).

Баҳо тизимида маъно кўчиш ҳолатлари ҳам кўзга ташланади. Аксиологик баҳо бирлигининг ижобий ёки салбий мазмунда қўлланиши асосан баҳо объектининг сифатлари билан боғлиқ ва баҳо субъектининг объектининг ушбу сифатларига муносабати прессуппозицион билим асосида юзага келади. Лекин бу доимий ҳодиса эмас, зеро, матн таркибида муаллифнинг нейтрал ёки ижобий маънога эга бўлган бирликларни мақсадли равишда объектга салбий баҳо бериш учун қўллаши кўп учрайдиган ҳолатдир.

Биз кузатган матнларда транспозиция фақат бир йўналишда содир бўлишига гувоҳ бўлдик: ижобий баҳо маъносидаги бирликлар салбий баҳо маъносини ифодалаши мумкин, аммо «салбий баҳо → ижобий баҳо» йўналиши кузатилмади. Тескари йўналишдаги транспозиция юзага келмаслигининг сабаби, эҳтимол, тил тизимида салбий баҳо ифодаловчи бирликлар миқдори ижобий баҳо ифодаловчи бирликларникига нисбатан чегараланган бўлиши билан боғлиқдир. Транспозиция эса салбий баҳо бирликлари тизимини бойитиш вазифасини бажаради.

Ш.Балли, француз тилида баҳо суффиксларининг маъно хусусиятлари ҳақида фикр билдириб, баҳо – объектнинг «қийматини идрок этиш ёки шу қиймат ҳақидаги ҳукм» эканлигини қайд этган.¹ Ҳақиқатан ҳам баҳо даражасини белгилаш ёки унинг бир қутбдан иккинчисига кўчиш ҳодисаси («ижобий» → «салбий») субъектнинг баҳолаш жараёнида бажарадиган когнитив фаолияти натижасидир. Бу фаолиятнинг ўзи ҳам субъектив, чунки маълум воқеликни баҳолаётган шахс унга нисбатан «танқидий нигоҳ» билан қарайди ва ўз танқидий муносабатини билдиради. Баҳо қутблари ўртасидаги масофа ҳам шу муносабат доирасида белгиланади. Аммо бу масофа чизиғида бошланғич («яхши») ва охири («ёмон») нуқталардан ташқари оралиқ нуқталарнинг ҳам мавжуд бўлиши муқаррар. Шу сабабли Е.М.Вольф «яхши» ва «ёмон» баҳо меъёрлари оралиғида «бетараф» баҳо бериш имкониятини берувчи бирликлар гуруҳини ажратишни таклиф қилади.²

Баҳода бефарқликнинг юзага келиши ҳам маъно транспозициясининг бир кўринишидир. Бунинг исботини қуйидаги диалогик матнда кўриш мумкин:

– *Сиз ҳам, бошқалар ҳам бир кун жавоб беришни унутиб қўйгансизлар. Ташқаридан кўрган одам*

сизни машхур одам дейди. Ҳавас қилади, лекин ўз ҳаётингизда қилаётган ишларни бир кунмас бир кун билиб қолса, энг ярамас одам ҳам бу қадар тубан бўлмаслигини кўриб ёқа ушлайди.

– Сен бундай хаёллар билан бизнинг орамизда яшолмайсан. Тўғри ўйлабсан, битта-яримтаси сени ўлдириб қўймасидан бу ердан кетганинг маъқул. Эр топ, оила қур, бола-чақа ўстир. Сенга энг яхши йўл – шу (М.Исмоил, «Забаржад»).

Ушбу мулоқот жараёнида аксиологик модалликнинг «ижобий-бетараф-салбий» учлиги баҳо майдонининг ўрта ҳудудидан жой олаётганлигини кузатиш мумкин. Бир персонаж ўз хулқига нисбатан ҳамкасб суҳбатдоши бераётган баҳога бетараф қараб, суҳбат мавзусини мутлақо бошқа томонга ўзгартирмоқда. Бу турдаги аксиологик модаллик айнан баҳо маъносининг бетарафлик ҳудудига кўчиши натижасида ҳосил бўлади.

Аксиологик модаллик яхлит матн майдонида вужудга келадиган ҳодисадир. Ҳатто луғавий маъносида баҳо семаси мавжуд бўлган бирликлар ҳам матн таркибида бутунлай қарама-қарши мазмун касб этиши мумкин. Бу эса баҳолашнинг мураккаб, яъни маъновий бўлакларнинг матн яхлитлигида диалектик муносабатларга киришиши натижасида юзага келувчи фаолият эканлигини билдиради.

Қиёсланг: 1) *Эри қандайдир журнал варақларди. У худди ўз умрини варақлаётгандай, журнални имиллаб – эринчоқлик ва ҳафсаласизлик билан варақларди (Н.Эшонқул, «Очилмаган эшик»).* 2) *Келинчак қандайдир журнал варақлай туриб ... кўпгина сўзларга тушунмаса ҳам қизиқиб ўқиб чиқди (Н.Эшонқул, «Очилмаган эшик»).*

Келтирилган матн парчаларида Келинчакка нисбатан *варақларди* лексемасининг ҳамда унга бирикиб келган бошқа нутқий тузилмаларнинг ҳам қандайдир эҳтиром

билан қўллангани сезилиб турибди, унинг эрига нисбатан қўллаган *варақларди* лексемасига, *имиллаб* – *эринчоқлик ва ҳафсаласизлик билан* нутқий тузилмаларини кўшиб қўллайдики, бу нутқий тузилмалар ўз-ўзидан қаҳрамоннинг атрофдагиларга, воқеликка бефарқлигини, қалби совуқ, тунд шахс эканлигини таъкидлаш вазифасини ўтайди. Айти пайтда муаллифнинг мазкур персонажга нисбатан нохайрихоҳ муносабатини ҳам намоён этади.

Айрим ҳолларда муаллифлар бирор қаҳрамоннинг ташқи кўринишига баҳо беришнинг ғайритабиий усулларидан фойдаланади: *Келинчак ҳамиша ўзини шаҳарлик аёлга қараганда ожиз ва хунук бўлсам керак деб ўйлар, эрининг ақлини олган аёл назарида ўзидан гўзалроқ, меҳрибонроқ, ишвалироқ, жозибалироқ ва нафосатлироқ бўлиб туюларди. Ўзига қараганда кўпроқ билади, ўқимишли, эрининг кўнглидан чиқа олади, тоза ва озода кийиниб юради, ўзидек қатиқ билан бош ювмайди, баданидан тер ва ғўза ҳиди келиб турмайди, ўзига қараганда ёш, юзи қуёшда куймаган, сочлари сарғайиб кетмаган, қўллари ҳам ўзиникидек дағал, қўпол эмас. Тафтли, ҳароратли, майин, нозик – бундай қўлни ушласа, эрининг бир йиллик ҳордиғи чиқиб кетади: шундай пайтларда келинчак ўзига ўзи бечораҳол, бўшанг, уқувсиз, инжиқ ва йиғлоқи бир келин бўлиб кўринарди.* (Н.Эшонқул, «Очилмаган эшик»). Мазкур матн парчасида Келинчак кундоши ҳақидаги тасаввурлари орқали (англамаган ҳолда) ўзига ўзи баҳо беради ва бу ҳолат муаллифнинг ишини бир оз «енгиллатади», бу, бизнингча, **имплицит тавсиф**нинг, қолаверса, муаллиф маҳоратининг бир кўринишидир.

Аксиологик модалликнинг матн умумий ғоясига, муаллифнинг прагматик мақсадига мос ҳолда юзага келиши публицистик услубга оид бўлиб, у айниқса, эссе жанри-

даги асарлар матнида яққол намоён бўлади. Зотан, бу жанрда ижод қилаётган муаллифлар воқеликка бўлган субъектив муносабатларини очиқ-ойдин, ўз нуқтаи назари орқали баён этади. Эссе матнида қаҳрамон сифатида олинган шахс ҳақидаги хотираларнинг таъсирчанлиги кучли бўлади ва бу мақсадга интилаётган муаллиф ўз қаҳрамонларига, воқеликка одилона баҳо беришнинг турли усул ва воситаларини қидиради. Фикримиз исботи учун Озод Шарафиддиновнинг ўз устози, шўро ҳукумати қирғинбаротига учраган олим Турсун Иброҳимов ҳақида битган «*Тилшуноснинг тилсимли қисмати*» номли эссесидан кичик парчани келтирмоқчимиз: *Албатта, совет ҳукуматининг шахсан Турсун Иброҳимовда ҳеч қандай хусумати йўқ эди. Турсун Иброҳимов ҳам бу ҳукуматга нисбатан мутлақо душманлик кайфиятида эмас эди. Лекин у зиёли, зиёли бўлганда ҳам истеъдодли, фикрлайдиган зиёли эди. Фикрлаш эса таққослаш дегани, таққослаш, албатта, бошқа оламни тақозо қилади. Иштонсиз одам чўпдан қўрқар экан. Ўз пойдеворининг пишиқ-пухта эмаслигини, арзимаган шамолга ҳам чидай олмай қулаб тушиши мумкинлигини яхши билган совет доҳийлари фикрлайдиган зиёллардан ўтдан қўрққандек қўрққан ва уларни «зарарсизлантириш»га ҳаракат қилган. Шунинг учун қаерда туғилганидан, қайси ўлкада улғайганидан, қайси миллатга мансублигидан қатъи назар, барча зиёли зотини гаҳ деса қўлга қўнадиган бинойи қушга айлантиришга ҳаракат қилган. Бунинг эса энг осон йўли тоталитар давлатда зўравонлик ва террор йўли билан ҳаммани қўрқув бандасига айлантириш, бутун мамлакатда эса қўрқув салтанатини барпо этиш бўлган. Шу тариқа, Москва «зиёлини қурит» дея буйруқ берган бўлса, органларнинг жойлардаги гумашталари ақли бутун одамларни ўзлари тузган рўйхат бўйича йўқотиш ҳаракатига тушган.*

...Қирғинбарот сиёсатининг мантиқсизлиги шундаки, унинг ўқлари биринчи навбатда, энг истеъдодли, энг зиёли одамларга қаратилган эди. Турсун Иброҳимов эса ғоят истеъдодли эди. Ўзим тинглаган маърузалардан келиб чиқиб айтаяпман бу гапни.

Озод Шарафиддиновнинг ушбу эссеси матнидаги аксиологик модаллик майдони қанчалик сержило ва сермазмун эканлигини батафсил изоҳлашга ҳожат бўлмаса керак. Муаллиф прагматик мақсадининг очиқ ифода этилаётганлиги баҳо элементларининг ранг-баранглигида, уларнинг тил тизимининг барча сатҳларига оидлигида кўринади. «*Зиёли*», «*истеъдодли*», «*фикрлайдиган зиёли*», «*энг зиёли*», «*ғоят истеъдодли*» шахс ва айна пайтда «*камтарин ва камсуқум олим*» Турсун Иброҳимов сиймосини ҳамда «*иштонсиз одам чўпдан қўрққанидек*» зиёлилардан ҳадиксираган, «*ўз пойдеворининг пишиқ-пухта эмаслигини, арзимайдиган шамолга қулаши мумкинлигини билиб*», фикрлайдиган зиёлиларни «*бинойи қушга*», «*қўрқув бандасига*» айлантиришни ёки уларни террор йўли билан «*зарарсизлантириш*»ни режалаштирган совет доҳийларининг жирканч башарасига қарама-қарши қўйиш ушбу эссе коммуникатив мақсад-мазмунининг леймотивидир. Бундай мақсад-мазмун баҳонинг икки чекка қутби – ижобий ва салбий қутблари муносабатида акс этган, зеро, ушбу матннинг аксиологик баҳо майдонида ҳеч қандай оралиқ даража ёки бетарафликка ўрин йўқ.

Аммо аксиологик модалликнинг бу тарзда, яъни баҳо даражаланишида икки қутбнинг қарама-қарши муносабати доирасида ҳосил бўлиши публицистик услубда битиладиган барча матнлар учун бир хил бўлавермайди. Ушбу услубдаги матнларнинг аксариятида таърифла-

наётган шахсга фақат ижобий баҳо бериш ҳолатлари устуворлик қилади. Буни биз устоз Озод Шарафиддинов ҳақидаги бир эссе мисолида кўришимиз мумкин. Муаллифнинг меҳри, ижобий муносабатини акс эттирувчи модаллик эссега сарлавҳа танланишидаёқ ёрқин намоён бўлади: *«Маънавий жасорат соҳиби»* – энг юқори даражадаги баҳо. Худди шу руҳдаги таъриф матнда янада кучайиб, юқори даражада ифодаланиб бораверади: *Озод аканинг сўзда ҳам, қаламда ҳам жўшқинлиги, мардлиги, сохталикдан йироқлиги талабалик чоғларимизда бизни қанчалик илҳомлантирган, руҳлантирган бўлса, ордан қарийб ярим аср ўтиб ҳам у кишидаги руҳиятнинг бардамлиги, жанговорлик ва самимият ҳаммамизни ҳайратга солиб келди. Катта шахслардагина мана шундай фазилатлар учраши мумкин. Ҳа, фақат катта шахсларгина: «Мен эътиқодимни нега ўзгартирдим»га ўхшаш фалсафий мақолаларни ёза олади ...*

Мустақиллик йилларида Озод ака барча ижодкорларга ибрат, устоз мақомида турдилар, ёш бир йигитнинг шиддати, ғайрат-шижоати ила ижодга шўнғидилар ...

Озод ака иқтидори жиҳатидан дунё миқёсидаги адабиётшунос эдилар. У кишининг ўзбек адабиёти ҳақидаги мулоҳазалари, фикрлари дунё адабиёти мезонлари билан ўлчанар, буюк адибларнинг асарлари билан далилланар эди (А.Орипов, «Маънавий жасорат соҳиби»).

Эссе муаллифи ўз қаҳрамонига қандай сифатлар бераётганига аҳамият берсак: *сўзда ҳам, қаламда ҳам «жўшқин, мард, сохталикдан йироқ»* бўлган ва *«руҳияти бардам, жанговор, самимий»* одам Озод Шарафиддинов, чунки у – *«катта шахс»*. Матн мазмунида баҳо модаллигининг бундай поғонама-поғона ўсиб боришида муаллиф қўллаётган сифатлаш маъносига эга бўлган луғавий

бирликларнинг ўрни алоҳида, албатта. Лекин бундай мазмуний «тарангликка», жадалликка эришишнинг яна бир йўли матн кореферентлигини таъминлашдир. «Устоз» – «у муҳтарам зот» – «адабиёт аҳли, халқнинг суюнадиган тоғи» – «маънавий устоз» – «улуғ инсон» – «катта шахс» – «улкан юрак» – «дунё миқёсидаги адабиётшунос» – «матонатли инсон» – «бу улуғ зот» – «маънавий жасорат соҳиби» буларнинг барчаси ягона бир шахс – Озод Шарафиддинов. Биргина референтнинг кичик бир эссе матнида (2,5 саҳифа) шу қадар кенг номланиши ва сифатланишидан мақсад ягона – муаллиф ўз коммуникатив мақсадига юқори (максимал) даражада эришиш ниятидалигидир. Зеро, кореферентлик доирасининг бу тарзда кенгайтирилиши ўқувчи диққатини «ишчи ҳолатида» узлуксиз ушлаб туради, унинг нафақат матн мазмунини англаши, ахборот олиши, балки эстетик завқ олишига ҳам шароит яратади.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам баҳолаш маълум бир шахснинг нуқтаи назарини акс эттиради. Шу сабабли матннинг аксиологик модаллик майдонида ҳосил бўладиган баҳо маънолари нисбий, чунки улар предмет-ҳодисалар қийматини, хусусиятларини бевосита тавсифламайди, балки субъект (муаллиф)нинг идроки доирасида баҳолайди. Аксиологик фаолиятнинг субъект – матн муаллифи идроки доирасида кечишини баҳо маъносидаги тузилмаларнинг турли услубларга оид матнларда бир хилда намоён бўлмаслигида ҳам сезиш мумкин. Публицистик ва илмий матнларда баҳо тузилмалари асосан матннинг бошланғич қисмидан (иложи борича биринчи абзацдан) ўрин олади. Баҳо тузилмаларининг бундай жойлаштирилишига сабаб муаллифнинг берилаётган маълумот муҳимлигини ва ушбу маълумотнинг объектив, ҳаққоний эканлигини таъкидламоқчи бўлганлигидадир. Бадиий асарлар матнида эса аксиологик бирликлар-

нинг жойлашуви асарнинг умумий ғояси ва муаллиф тасаввурининг ҳаракати, ривожи билан боғлиқ. Муаллиф ўқувчига воқеликнинг таҳлили вазифасини ушбу воқеликнинг баёни бошланишидаёқ юклаш мақсадини кўзлаётганида, баҳо тузилмалари матннинг илк қисмларида асосий ўринга чиқади. Лекин бадий матнда баҳо тузилмалари кўпинча якуний қисмдан ўрин олади. Муаллиф бу орқали ўз мулоҳазалари, мушоҳадасига яқун ясаётганлигига ишора қилиб, ўқувчини ушбу мушоҳадани давом эттиришга ундайди.

**Саодат БОЙМИРЗАЕВА,
СамДУ ўзбек тилшунослиги кафедраси
докторанти.**

¹ Ш.Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Иностранная литература, 1955. С.416.

² Е.М.Вольф. Функциональная семантика оценки. М.: Наука, 1985. С. 274.

Абдулла Авлоний шеърятининг айрим тил хусусиятлари

Маълумки, мустақилликдан кейинги даврда XX аср бошларида яшаб ижод қилган ўзбек адибларининг бадий, илмий ва публицистик асарларини тил хусусиятлари жиҳатидан тадқиқ қилиш бўйича бир қатор қимматли ишлар амалга оширилди. Бунга мисол қилиб М.Қурбонова,¹ М.М.Йўлдошев,² С.Неъматова,³ Ф.Бобожонов,⁴ Ё.Сайидов,⁵ Т.М.Тоғаев,⁶ Л.О.Жалолова,⁷ З.Т.Чориева,⁸ М.Б.Қосимова⁹ ва бошқаларнинг илмий-тадқиқот ишларини келтириш мумкин.

Шунга қарамай, ўша даврда ижод қилган бир қатор адиблар, хусусан, Абдулла Авлоний асарларининг тили ҳали-ҳануз лисоний тадқиқ объекти бўлганича йўқ. Шоирнинг ўзбек педагогикаси атамашунослиги ривожига қўшган ҳиссасига оид баъзи таҳлиллар мавжуд. Бироқ бу ишлар маърифатпарвар адиб асарлари тилининг лисоний хусусиятлари ҳақида тўлиқ тасаввур бера олмайди. Шу боис ушбу мақолада шоир шеърларининг айрим тил хусусиятлари ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Абдулла Авлоний шеърляти лексикасининг бой ва ранг-баранглигини намойиш қилувчи хусусиятлардан бири мисраларда бир семантик гуруҳга мансуб сўзларни уюшиқ ҳолда бирин-кетин келтириб тавсифлаш ҳисобланади. Бу усул айтилмоқчи бўлган фикрни мазмунан кучайтиришга хизмат қилади. Масалан, қуйидаги мисраларда шоир юртимизнинг табиий қазилма бойликларга эга эканлигини тавсифлаш учун уюшиб келган қатор сўзлардан фойдаланган:

*Туркистон тоғлари тўла кон эмиш,
Ичи-таши бутун ошу нон эмиш.
Нодонликдан бизлар они тош дердук,
Кумуш-олтун ичинда пинҳон,
Жўша, зинних, новша эмиш, дил, олтинговут.
Тоғ ичинда тош каби қотган эмиш,
Нефту кўмир, пахта, собунлар тоғда,
Қўрғош(ин), қалай, мис, чўян чандон эмиш...¹⁰*

Уюшиб келган бўлак, яъни қаторлаштириб берилган лексемалар баъзи ҳолларда қарама-қарши, зид маъноли сўзлардан иборат бўлиши ҳам мумкин. Улар мисра мазмунининг эмоционал-экспрессив хусусиятини, таъсир кучини оширишга хизмат қилади:

*Олиму жоҳил, фақир, шоҳу гадо яксонидур,
Бориға борича ғам, йўғига йўқча вор ғам...*

(«Гуфтори ғам», 98-б.)

«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарининг «Тарбиянинг замони» бўлимида берилган қуйидаги гапда ҳам зид маъноли сўзларнинг уюшуви ўз ифодасини топган: «*Алҳосил, тарбия бизлар учун ё ҳаёт ё мамот, ё нажот ё ҳалокат, ё саодат ё фалокат масаласидур...*» (246-б.).

Абдулла Авлоний қўллаган уюштириш усули баъзи ҳолларда гапда ифодаланган маънонинг даражаланиб, кучайиб боришига, яъни **градуонимия**га хизмат қилган. Маънонинг даражаланиб, ошиб, кучайиб борувчи нозикликка эга бўлиши эса шеър тилининг экспрессив имкониятларини оширади. Қуйида мана шундай ҳолатларнинг баъзи турларини келтирамиз:

1. Руҳий ҳолат маъносининг даражаланиши:

Оҳ > фарёду > фиғон:

*Оҳу фарёд фиғони инжитодур ўзини,
Билмаюр дунёга келмоқдан қуллуқ ғавғо надур...*

(«Жоҳил на билур», 99-б.)

Сабр > кўз ёш > жон қолмади:

*Дилда сабрим, кўзда ёшим, танда жоним қолмади,
Ўртаниб ёндим, қимирлашга мажолим қолмади...*

(«Онасининг ўғлига айтган сўзлари», 123-б.)

Оҳу-воҳ > нолаи зор:

*На қилай, бу кўбга келган тўй, мани чорам надур?!
Ман кимам? Бу оҳу-воҳу, нолаи зорим надур?!*

(Ўша шеър, 124-б.)

2. Яқинлик муносабатини англатувчи маънонинг даражаланиши:

анис > мунис > жону тан > дорўйи дармон:

анисим, мунисим, жону таним, дорўйи дармоним...

(«Ёш савдогарлар тилидан», 177-б.)

3. Жой, макон объектлари тушунчаларининг даражаланиши:

Чаман > боғ > бўстон > гулшан:

*Тароналар ўқюрлар сизи кўриб қушлар,
Чаманда, боғда, бўстонда, гулшанда...* (165-б.)

Баъзи ҳолларда битта сўзнинг такрори учрайди:
*Илм ила мумкин фақат топмоқ жаҳолатдан нажот,
Элаҳ водийсида ётмоқлик уёт узра уёт...*

(«Жаҳлдан нафрат», 113-б.)

Шоир ижодига хос яна бир хусусият битта бирикма компонентлари ўрнини алмаштириб такрорлашдир:

Омон – Ватан, ватан омон!.. («Ҳижрон сўзи», 129-б.)

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, ўша давр адабий тилининг бойишига Авлоний ўз ижоди билан катта ҳисса қўшган.

**Султон НОРМАМатов,
Гулистон Давлат университети ўқитувчиси.**

¹ М.М.Қурбонова. Фитратнинг тилшунослик мероси. Фил.фан.номз. ... дисс. автореферати. Т., 1993, 17-б.

² М.М.Йўлдошев. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати. Фил.фан.номз. ... дисс. автореферати. Т., 2000, 24-б.

³ Д.С.Неъматова. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили. Фил. фан.номз. ... дисс. автореферати. Т., 2005, 21-б.

⁴ Ф.Бобожонов. Ўзбек жаҳид дармаларининг лисоний хусусиятлари (Беҳбудий ва Авлоний драмалари асосида). Фил.фан.номз. ... дисс. автореферати. Самарқанд, 2002.

⁵ Ё.Сайидов. Фитрат бадий асарлари лексикаси. Фил.фан.номз. ... дисс. автореферати. Т., 2001.

⁶ Т.М.Тоғаев. Ашуралӣ Заҳирӣ ва унинг тилшунослик мероси. Фил.фан.номз. ... дисс. автореферати. Т., 2005, 23-б.

⁷ Л.О.Джалолова. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романининг лингвистик таҳлили. Фил.фан.номз. ... дисс. автореферати. Т., 2007, 18-б.

⁸ З.Т.Чориева. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий ва услубий хусусиятлари. Фил.фан.номз. ... дисс. автореферати. Т., 2006, 17-б.

⁹ М.Б.Қосимова. Бадий нутқ индивидуаллигининг лингвистик хусусиятлари. (Тоғай Мурод асарлари асосида). Фил.фан.номз. ... дисс. автореферати. Т., 2007, 20-б.

¹⁰ Абдулла Авлоний. Тошкент тонги. Т., 1979, 138-б. (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

Маҳмудхўжа Бехбудий

Биринчи ўзбек драмаси – «Падаркуш»нинг 1913 йилда сахна юзини кўриши Туркистоннинг маданий ҳаётида тарихий воқеа бўлди. Томошабинлар оммасини ҳайратга солган бу асарнинг турли шаҳарларда турли ҳаваскорлик труппалари томонидан намойиш этилиши муносабати билан ўша йилиёқ матбуотда қатор хабар ва мақолалар эълон қилинди. Бу мақолаларда асар ва унинг муаллифи тўғрисида ҳам айрим фикрлар билдирилди. Аммо М.Бехбудий ҳаёти ва фаолиятига бўлган қизиқиш маърифатпарвар адибнинг дастлаб сирли равишда ғойиб бўлиши, сўнгра фожиали равишда вафот этиши билан бевосита боғлиқ. М.Бехбудий шу вақтга қадар ҳам муфти, ҳам Туркистон жадидларининг отаси сифатида катта эътибор қозонганлиги сабабли унинг ўлими Туркистонни том маънода ларзага келтирди.

Агар миллий уйғониш ҳаракати даврининг шу мусибатли пайтида М.Бехбудий ҳақида эълон қилинган хабар ва мақолаларга хронология талаблари асосида ёндашсак, даставвал Ҳожи Муиннинг «Қадрношунослик» («Меҳнаткашлар товуши», 1919 йил 23 апрель) деган кичик мақоласини тилга олиш лозим бўлади. Ушбу мақолада 1919 йилнинг март ойида М.Бехбудийнинг Мардонқул Шомухаммадзода, Муҳаммадқул Ўринбой ўғли ва турк муаллими Наъим афанди билан бирга (халқнинг сўзига кўра) Москвага ёки бошқа бирор жойга бориш ниятида йўлга чиққани ҳамда Қарши шаҳрида Бек томонидан ҳибсга олиниб, зиндонга ташлангани айтилган.

Беҳбудий ва ҳамроҳларининг кейинги тақдири шу мақола муаллифига маълум бўлмаганидек, мазкур мақоладан кейин эълон қилинган «Самарқандлик Темурхон афанди келди» мақоласида («Меҳнаткашлар товуши», 1919 йил 20 ноябрь) тилга олинган Темурхон афандига ҳам қоронғи бўлган. Бу мақолада айтилишича, Истанбулда ўқишда бўлган Темурхон афанди ватанига қайтишида Бокуда Беҳбудийнинг Бухоро музофотида қамоққа олинганини эшитган. Шу вақтда Бокуда бўлган таниқли маърифатпарвар ва тадбиркор Саидносир Миржалилов «восита топиб», Бухородан Беҳбудийнинг кейинги тақдири тўғрисида маълумот олишга уринган, аммо бирор натижага эришмаган. Орадан қарийб бир йил ўтгач, «Меҳнаткашлар товуши» газетасида (1920 йил 8 апрель) номаълум муаллифнинг «Муфти Маҳмудўжа Беҳбудийнинг таржимаи ҳоли» сарлавҳали мақоласи чоп этилади. Мақолада биз Беҳбудийнинг ҳаёт йўли, маърифатпарварлик фаолияти, авлодлари ҳақидаги маълумот, шунингдек, сирли сафарига оид тахминлар билан танишамиз.

1922 йилнинг март ойида Беҳбудийнинг фожиали ўлими ҳақидаги хабар етиб келиши билан эндиликда «Зарафшон» номи билан чиқа бошлаган Самарқанд газетасининг 25 март сонисида А.Азамат, Абдусалом Азимий, Вадуд Маҳмуд, Садриддин Айний ва Ҳожи Муиннинг Беҳбудий ҳақидаги хотиралари эълон қилинади. Айни пайтда «Туркистон» газетасида (1922 йил 21 декабрь) «Беҳбудий мухлисларига очик хат», Вадуд Маҳмуднинг «Беҳбудий ва унинг теграсига йиғилган ёзувчилар» (1923 йил 10 декабрь), «Учқун» журналинда Ҳожи Муиннинг «Маҳмудхўжа Беҳбудий» (1923 йил, 1-сон), «Инқилоб» журналинда (1922 йил, 1-сон) Ҳожи Муиннинг «Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг қандай шаҳид бўлганлиги ва онинг томонидан ёзилган васиятнома»,

«Маориф ва ўқитувчи» журналида Лазиз Азиззода-нинг «Беҳбудий» (1926 йил, 2-сон) мақолалари босилиб чиқади. Бу мақолаларда Беҳбудийнинг фожиали ўлими тафсилотлари билан бирга унинг Туркистон халқи олдидаги улкан хизматлари ҳурмат билан ёд этилади. 1926 йилда Беҳбудий вафотининг 7 йиллиги Туркистон, Туркия ва Германияда (туркистонлик талабалар томонидан) кенг нишонланади. Аммо шундан кейин Беҳбудий номи секин-аста унутила бошлайди. Беҳбудий номи билан атала бошлаган Қарши шаҳрига 1934 йилдан бошлаб яна ўз номи қайтариб берилади. 1937 йилнинг бизга таниш воқеалари вақтида эса Беҳбудий номи ҳам «миллатчи» ва «халқ душманлари» қаторига қўшилади.

Большевиклар партиясининг XX съездида Сталин шахсига сиғинишнинг фожиали оқибатлари юзага чиққач, 30–50-йилларда сиёсий қатағонга учраган минглаб бегуноҳ кишилар оқландилар. Аммо Ўзбекистонда бегуноҳ қатағон этилган А.Қодирий, Фитрат, Чўлпон сингари ёзувчиларнинг, шунингдек, М.Беҳбудийнинг оқланиб, ўзбек адабиёти ва маданияти тарихидаги қонуний ўрнининг тикланиши фавқулодда даражада оғир кечди. Мудҳиш йилларда шўро давлатининг сиёсий идораларига «ҳалол» хизмат қилган кишилар ўз жиноятларининг фош этилишидан қўрқиб, бу сиймоларнинг оқланишига тиш-тирноқлари билан қаршилиқ кўрсатдилар. Асосан «қайта қуриш ва ошкоралик» деб номланган даврда адабиётшунос ва тарихчи олимлар М.Беҳбудий, Чўлпон, Фитрат сингари «халқ душманлари» ҳаёти ва ижодини ўрганиш имкониятига эришдилар.

Туркистондаги миллий уйғониш даврининг оташин жарчиси Маҳмудхўжа Беҳбудий 1875 йил 19 январда Самарқанд вилоятининг Бахшитепа қишлоғида дунёга келган.

«Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа бин Солиҳхўжа бин Ниёзхўжа, – деб ёзган эди Ҳожи Муин – Беҳбудийнинг юқори боболари. Насаб жиҳатидан Хўжа Аҳмад Яссавийга бориб етади».¹

Бу сўзларда тилга олинган Солиҳхўжа билан Ниёзхўжа Беҳбудийнинг боболари бўлиб, Ҳожи Муин уларнинг Аҳмад Яссавийга қариндошлик ришталари билан боғланганини алоҳида таъкидлайдики, унинг бу маълумоти Ниёзхўжийнинг ўзидан эшитганлигига шубҳа уйғотмайди.

«Беҳбудийнинг 2-бобоси Ниёзхўжа, – деб давом этади у, – ўзи модарзод кўр (сўқир) бўлиб, ёшлигидан Қуръонни ёдлаб, қори (хофиз) Қуръон) бўлди. Бу зот Урганждан бўлиб, тақрибан бир аср илғари Самарқандга келиб, шунда ўринлашиб қолди. Шунинг учун бу киши Самарқандда халқ орасида Қори Ниёзхўжа Урганжий исми билан шуҳрат чиқарди. Бу кишининг Самарқандга қайси равишда келганлиги тўғрисида бу кунги болалари орасида ушбу йўсунда ривоят бор.

12-асри ҳижрий ўрталарида Туркистон ўлкасидаги амир ва хонларнинг ўзаро қилишғон урушлари натижасида Самарқанд шаҳри хароб бўлиб, халқи ҳар томонга тарқалишиб кетган. Амир Шоҳмурод Самарқандни қайтадан обод этарга киришган. Самарқанд музофотидан ва Туркистоннинг бошқа шаҳарларидан анча одамларни ва бир неча муллаларни (оилалари билан) келтириб шаҳарга ўрунлаштирган. Булардан шаҳарда айрим гузар (маҳалла)лар ташкил этдурган. Шул чоғларда Урганжнинг машҳур қориларидан саналган Ниёзхўжани Самарқандга келтириб, янгидан қорилар этиштириш ҳаракатида бўлган.

Ниёзхўжадан Солиҳхўжа отли бир ўғил қолди. Бу киши ҳам қори бўлиб, улуми арабия ва диниядан хабардор эди. Ўзи қорилик ва имоматчилик билан ти-

рикчилик этиб, руслар Самарқандни олмасдан бурун ўлди. Бул зотдан Беҳбудхўжа отлиғ бир ўғул, Ҳуринисо ва Нажиманисо исмларида икки қиз қолди. Солиҳхўжа ўзининг ўғли билан қизи Ҳуринисони ўзи ўқутди. Хат ва савод чиқорғонларидан сўнг аларга Қуръон ёдлатиб, қори қилдурди. Ҳатто қизи Ҳуринисога бир миқдор арабий ва диний билимлар ўргатди. Қуръони каримни бутун ёдлағондан кейин Ҳуринисога «Қори бегим» лақаби берилиб, ўзининг қариндошлари ичида ҳам халқ орасида шул лақаб билан шуҳрат чиқарди. Отаси ўлгандан сўнг Ҳуринисо унинг бир неча шогирдларини Қуръонни тамом ёдлағонларигача ўқутуб юрди. Унинг учун ўшал замондаги амир ҳукумати томонидан ўн йилда 96 пуд ғалла вазифа берилиб турди. Беҳбудхўжа ҳам ушбу синглиси ҳузурида қориликни такмил этди. Бу хотун 1921 йилда 98 ёшида вафот этди».²

Ҳожи Муиннинг бу сўзларидан Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг Самарқанддаги маърифатпарвар сулолалардан бирига мансуб бўлгани маълум бўлади. Яна Ҳожи Муиннинг сўзларидан шу нарса аён бўладики, Беҳбудийнинг бобоси Ниёзхўжа Урганжий Самарқандга XVIII аср ўрталарида кўчиб келган ва шу вақтда амир ва хонлар ўртасидаги ўзаро курашлар натижасида Амир Темур ва Темурийлар даврида гуллаб-яшнаган шаҳар хароб бўлиб, халқнинг ўқимишли кишилари она-юртларини ташлаб кетишга мажбур бўлишган. Бинобарин, Беҳбудийнинг бобоси билан бир даврда Самарқандга кўчиб келган қорилар зиммасига маҳаллий ёшларни «улуми арабия ва диния»дан хабардор этиш вазифаси тушган. (Бинобарин, Маҳмудхўжа Беҳбудий XX аср бошларида Туркистондаги миллий уйғониш ҳаракатига тамал тошини қўйиш билан ота-боболари бошлаган маърифатпарварлик ишларини янги тарихий шароитда давом эттирган.)

Ҳожи Муиннинг маълумот беришича, 1868 йилда рус қўшини Самарқандга бостириб киргач, Беҳбудхўжа оиласи билан Самарқанд уездининг Сияҳиоб волостидаги Бахшитепа қишлоғига кўчиб ўтади ҳамда шу ерда тахминан етти йил давомида имом ва хатиблик лавозимини адо этади. Маҳмудхўжа шу ерда дунёга келади.

Отадан ёш етим қолган Беҳбудий тоғалари қўлида тарбия топди, хат-савод чиқарди. Самарқанд ва Бухоронинг нуфузли мадрасаларида таҳсил кўрди. Аммо айтиш мумкинки, бўлажак жаид дунёқарашининг шаклланишида унинг 1902 йили Маккага, 1903–1904 йилларда Қозон ва Уфа шаҳарларига, 1914 йилда эса Арабистон, Миср, Туркия сингари Шарқ мамлакатларига қилган сафарлари катта аҳамият касб этди.

Маълумки, Туркистонда янги усул ёки жаид мактабларининг вужудга келиши XIX аср охири – XX аср бошларига тўғри келади. Мутахассисларнинг фикрича, таълим тизимини ислоҳ этиш ғояси Туркистонга Қрим, Қозон ва Озарбайжонга қараганда ўн беш-йигирма йил кейин етиб келган. Бунинг асосий сабаби Туркистон генерал-губернаторлигининг маҳаллий аҳолини маърифатдан онгли равишда четда ушлаб туришга қаратилган сиёсати эди. Маърифатли халқнинг ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун, мустамлакачилик зулмидан қутулиш ва миллий озодлик учун кураш бошлаши мумкинлиги Чор Россияси ва унинг Туркистондаги маъмуриятини доим огоҳ бўлиб туришга мажбур этди. Генерал-губернаторликнинг махфий хизмати – чор оҳранкаси ходимлари маҳаллий зиёлиларнинг таълим тизимини ислоҳ қилишга қаратилган ҳар бир қадамини қаттиқ назорат остига олдилар. Ҳатто XIX аср охирида янги усул мактаблари очила бошлагач, Туркистон ўқув округи бўйича махсус комиссия тузилди.

Мазкур комиссия ўз қарори билан янги усул мактабларининг рухсатсиз тузилишига қатъий чек қўйди.

Янги мактаблар олдида бундай тўсиқлар қўйилганига қарамай, халқнинг фидойи фарзандлари, шу жумладан, Беҳбудий ўтган аср бошларида «усули савтия» (товуш методига асосланган) мактабларини очишга бел боғладилар. Самарқандда очилган дастлабки «усули савтия» мактабларидан бири 1903 йили Жомбой туманининг Ражабамин қишлоғида, атоқли маърифатпарвар Абдуқодир Шакурийнинг ҳовлисида очилган. Бу мактабнинг ташкил этилиши ва фаолият юритишига Беҳбудий ўз ҳиссасини қўшди. Аммо мактаб ўқувчилари орасида шаҳардан қатновчилар оз бўлмаганлиги ва уларнинг Ражабамин қишлоғига қатнашлари қийин бўлгани боис Беҳбудий мактабни ўз ҳовлисига кўчирди. Шу йилларда у мазкур мактаб ўқувчилари учун «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий география»), «Мадҳали жуғрофияи умроний» («Аҳоли географиясига кириш»), «Мухтасари жуғрофияи Русий» («Русиянинг қисқача географияси»), «Китобат ул-атфол» («Болалар китоби»), «Мухтасари тарихи ислом» («Исломнинг қисқача китоби») сингари дарслик ва ўқув қўлланмаларини яратди. Бу тилга олинган асарларнинг ўзиёқ Беҳбудийнинг ўқувчиларга ҳам диний, ҳам дунёвий билимни беришни ўз олдида мақсад қилиб қўйган маърифатпарвар бўлганидан далолат беради.

Ўқувчилар қадим мактабларда тўрт-беш йил сабоқ олганларига қарамай, хат ёзиш малакасини ўрганиб чиқа олмаганлари сабабли Беҳбудий «Китоб ул-атфол» асарида хат ёзиш шартлари ва хат ёзиш маҳорати тўғрисида тасаввур бериб, хат турларига мисоллар келтирган. «Мунтахаби жуғрофияи умумий» китобидан олинган парчаларда эса «жуғрофия» сўзининг маъноси, география фанининг қачон пайдо бўлгани, бу

фанни ўрганишнинг аҳамияти, шунингдек, ер юзидаги мамлакатлар тўғрисида маълумот берилган. Бундан ташқари, мазкур дарслиқдан «Эски ва янги донишмандлар», «Туркистон донишмандлари» деган фасллар ҳам ўрин олган. Муаллиф китобнинг сўнгги фаслларида эса жаҳон ва Туркистон олимларининг ер юзининг пайдо бўлиши тўғрисидаги қарашларини келтирган ҳамда харита, глобус сингари жуғрофий буюм ва атамалар тўғрисида тушунчалар берган. Беҳбудийнинг ўз даврида катта илмий-маърифий аҳамиятга эга бўлган бу ва бошқа педагогик асарлари Самарқанд шаҳридаги бошқа мактабларда ҳам дарслиқ ва ўқув қўлланмалар сифатида узоқ йиллар мобайнида хизмат қилиб келди.

Беҳбудий «Самарқанд усули жаид мактабининг имтиҳони хусусинда» деган мақоласида бу дарслиқ ва ўқув қўлланмаларнинг Шакуррий мактабида ўқитилганлиги ва ўқувчиларнинг улар асосида имтиҳон берганликлари тўғрисида қуйидагича ёзган: «*Бизни «Мадҳали жуғрофияи умроний» ва «Мухтасари жуғрофияи Русий» китобимизда Оврупа, Осиё, Африқо, Америко ва Австралия ҳам Русия мамлакатларини масоҳат (ўлчов), ҳудуд, нуфусларини қадари ва соати ва ҳар бирига неча мамлакат ва ҳукумат борлиғи ва Русия мамлакатини тақсимот ва нуфусларин эски ва янги қитъаларини ҳудуд ва денгизлари ва ер юзидаги ислон, насоро, яҳуд ва мажусларни адади муфассал ва ҳифзи билан баён этдилар*».³

Ушбу мақолада тасвир этилган имтиҳон пайтида маориф ходимларидан ташқари, маҳаллий ҳукумат номидан Ликошин билан Вяткин, шунингдек, приставлар, савдогарлар ва дўкандорлар ҳам иштирок этишган. Икки кун давомида соат 10 дан 6 га қадар давом этган имтиҳон уларда яхши таассурот қолдирган. Уларнинг ак-

сари шогирдлар илмига таҳсинлар айтган бўлса, айримлари ҳатто ҳаяжондан йиғлаб ҳам юборганлар. «Ҳожи Мавлонбек жаноблари, – деб ёзади Беҳбудий, – олти соат қадар муттасил туриб, болаларни қироат ва илми диндан берган жавобларига йиғлаб, муаллимга 15 сўм ҳадя бердилар».⁴

Шакурий мактабида Беҳбудийнинг дарслик ва ўқув қўлланмалари асосида берилган билим ва бўлиб ўтган имтиҳон жамият олдида жаҳид мактабларининг обрў-эътиборини бир мунча кўтардики, бунда, Беҳбудийнинг хизматлари оз эмас эди.

XX аср бошларида жаҳидчилик ҳаракати ва адабиётини бошлаб берган кишининг театр билан шуғулланмаслиги, санъатнинг халқ оммасига энг самарали таъсир кўрсатиши мумкин бўлган бу турига катта эътибор бермаслиги мумкин эмас эди. Ўзининг тарих олдидаги миссиясини чуқур ҳис этган адиб 1911 йилда биринчи ўзбек драмаси – «Падаркуш»ни ёзиб, Туркистонда янги санъат турига тамал тошини қўйди. Сир эмас, мамлакатимизда узоқ асрлар давомида халқ театри фаолият олиб борган ва томошабинларга маданий хизмат кўрсатиб, байрамлар ва тўй-ҳашамларнинг қувноқ ўтишига муносиб ҳисса қўшиб келган. Лекин Беҳбудий ва унинг жаҳид сафдошлари бошлаб берган театр профессионал театр санъатининг дастлабки босқичи бўлди.

Ҳали миллий адабиётда драматургия намуналари бўлмаган бир пайтда «Падаркуш»нинг яратилиши оддий ҳодиса эмас эди. Аммо Беҳбудий ўз даврининг илғор кишиларидан бири сифатида «Туркистоннинг маданий мухторияти»га эришиш учун театр санъати имкониятларидан ҳам фойдаланишни зарур ҳисоблаб, у янги соҳанинг қонун ва қоидаларини қунт билан ўрганди.

Асарнинг «Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли» деб номланиши тасодифий эмас. «Падаркуш» муноса-

бати билан ёзилган мақолаларнинг бирида асарнинг ҳаётда рўй берган реал ҳодиса таъсирида ёзилгани айтилади. Бу фикрнинг ҳақиқатга қанчалик мос ёки зид эканидан қатъи назар, XX аср бошларида ўз фарзанди тарбиясига эътибор бермаган оталар ҳам, ёшлик йиллари такасалтанг, ишёқмас, маишатпараст бойвуччалар даврасида ўтган болалар ҳам оз бўлмаган. Беҳбудий «Падаркуш»да нафақат шундай оталар, балки шундай фарзандларнинг ҳаёти ҳам фожиа билан тугаши мумкинлигини кўрсатиб, уларнинг ҳар иккаласини ва, умуман, XX аср бошларидаги жамиятни огоҳлантиришга интилган. Шу огоҳлантирувчи пафос, яъни жадидчиликнинг туб моҳиятини очувчи маърифатпарварлик ғояси асарнинг катта ижтимоий ва маърифий аҳамиятини белгилаб беради.

Муаллиф асар сарлавҳасидан кейин қавс ичида унинг жанри ва мавзусини «Туркистон маишатидан олинган ибратнома» деб белгилаган. Шунингдек, асарни китобхонга «3 парда 4 манзарали миллий биринчи фожиа» сифатида тақдим этган. Асарда Бой (50 яшар) ва унинг ўғли Тошмурод (15–17 яшар) дан ташқари, Домулла (янги фикрлик бир мулла, 30–40 яшар), Зиёли (Оврupo либосида, ўрусча ўқиғон, миллатчи мусулмон) ва бошқа персонажлар ҳаракат этадилар.

Асар Домулланинг Бой меҳмонхонасига кириб келиши билан бошланади. Шу пайт Тошмурод меҳмонхонага кириб, ким биландир томоша кўргани кетаётганини айтади ва отасидан пул сўрайди. Тошпўлат муддаосига эришиб чиқиб кетгач, Бой билан Домулла ўртасида жиддий суҳбат бўлиб ўтади. Бой билан Домулланинг бу суҳбати ҳар иккала персонаж моҳиятини очибгина, уларнинг ўтган аср бошларидаги халқ оммасининг қайси қатламига мансублигини кўрсатибгина

қолмай, воқеаларнинг кейинги ривожини ва ҳатто хотимасини ҳам, пружина сингари ўзида сиқиб-ушлаб туради. Беҳбудий Домулла образини орқали ўзининг маърифатпарварлик ғояларини томошабинга етказмоқчи бўлади. Шубҳасиз, ўша йиллардаги томошабинлар орасида Бойга руҳан яқин кишилар ҳам бўлган. Шунинг учун ҳам Бой меҳмонхонасидан ҳайдалаётган Домулла залга қараб, дейди:

«Ўқумоқ ва мулла бўлмоқ учун пул керак, бадавлатларимизни ҳоли бул, бас, бу кетиш ила, наузамбиллоҳ дунё ва охирага расво бўлурмиз, ўқумоқ барча мусулмонга, эркак ё хотун бўлсун, фарз эди. У қайда қолди? Оҳ, вой бизни ҳолимизга!..»⁵

Бундан қарийб 100 йил аввал ёзилган бу асардаги Домулланинг халқни маърифатга даъват этиши, унинг тақдирдан қайғуриши билан боғлиқ мотив ҳали ҳам ўз қийматини йўқотмаган. Негаки, шиддат билан ривожланиб бораётган жамиятда яшаб, йилдан-йилга ривожланиб ва тармоқланиб бораётган билимларни мукамал эгалламасдан туриб, буюк келажакни барпо этиш мумкин эмас. Шу маънода жаҳидларнинг, жумладан, Беҳбудийнинг маърифатпарварлик ғоялари бугун мамлакатимизда олиб борилаётган маърифий ва маданий жараён билан уйғун бўлиб қолмоқда.

«Падаркуш» драмасининг асосий қаҳрамонларидан бири Тошмурод охир-оқибат маишатпараст шериклари билан келиб, отаси яширган пулни ўғирламоқчи бўлади. Шу пайт унинг шериклари қўлга тушмаслик учун воқеадан огоҳ бўлиб қолган отасига дафъатан пичоқ санчадилар. Ҳам отасидан, ҳам отасининг давлатидан айрилган Тошмурод қамоққа олинади. Беҳбудийнинг фикрига кўра, ўқимаган болани ўтган аср бошларида тахминан шундай бахтсиз келажак кутарди.

«Падаркуш»нинг матбуот ва сахна юзини кўриши оғир кечди. Ўша йилларда ташкил этилган ҳар бир газета чор ҳукуматининг махсус рухсати берилгандан кейингина дунё юзини кўрганидек, бу асарнинг ҳам рисола шаклида чоп этилиши ва сахналаштирилиши учун чор маъмурларидан рухсатнома олиш зарур эди. Ўзбек театри тарихига оид манбаларда айтилишича, драма гарчанд 1911 йилда ёзилган бўлса-да, драматург асар устида кимларнингдир фикр-мулоҳазалари асосида ишлаб, уни 1912 йилнинг август ойида нашрга тайёрлаган. Асарнинг нашр этилиши осон кўчсин учун уни «Бородино жанги ва Русиянинг французлар босқинидан халос бўлишининг юбилейи»га бағишлаган.

Бугунги томошабин ва китобхон учун биринчи ўзбек драмаси ибтидоий асар бўлиб туюлиши мумкин. Лекин ҳали замонавий театр санъатидан яхши хабардор бўлмаган томошабинлар учун «Падаркуш»нинг 1914 йилдаги намойишлари афсонавор воқеа бўлди. Ўзбек маданияти тарихида янги санъат – театр санъати туғилган эди. Беҳбудий ва унинг сафдошлари матбуот орқали бу янги санъатни кенг тарғиб қилишга киришдилар. Беҳбудий театрга бағишланган қатор мақолалар ёзиб, бу санъатнинг аҳамиятини бундай тушунтирди:

*«Теётр нимадур? Жанобиға теётр ибратнамодур, теётр ваъзхонадур, теётр таъзир адабидир. Теётр ойинадурки, умумий ҳолларни анда мужассам ва намоён суратда кўзликлар кўруб, кар-қулоқсизлар эшитиб асарланур. Хулоса: теётр ваъз ва танбиҳ этувчи ҳамда зарарлик одат, урф ва таомилни, қабих ва зарарини аён кўрсатгувчидур. Ҳеч кимни риоя қилмасдан тўғри сўйлагувчи ва очик ҳақиқатни билдиргувчидир».*⁶

Бу таъриф Беҳбудийнинг театр санъатига қандай катта умид ва юксак мақсад билан муносабатда бўл-

ганидан, бу санъат ёрдамида халқ ва жамият ҳаётидаги иллатларни куйдириб ташлаб, улар ҳаётини янгилаш ва яхшилаш мумкинлигига ишонганидан ва, эҳтимол, яна янги сахна асарларини ёзмоқчи бўлганидан дарак беради. Аммо тақдир Беҳбудийга бу қутлуғ ниятларнинг амалга ошишида фаол иштирок этиш имконини бермади. Лекин «Падаркуш» таъсирида ўтган асрнинг 10-йилларида кўплаб сахна асарлари яратилди, драматурглар сафи Насрулла Қудратилла, Абдулла Қодирий, Абдулла Бадрий, Ҳожи Муин, Абдулла Авлонийлар ҳисобига кенгайди. Ва кўп ўтмай, улар сафига Ҳамза, Фитрат ва Чўлпон сингари забардаст драматурглар келиб қўшилдилар.

«Падаркуш»нинг турли шаҳарлардаги «премьера»ларидан сўнг кўп ўтмай, Биринчи жаҳон уруши ўт олди. Янги тарихий давр Беҳбудий олдига янги вазифаларни қўйди. Адиб назарида, у энди бутун кучини матбуотга бағишлаши, матбуот орқали ватандошларининг онги ва дунёқарашига таъсир кўрсатиши, тўғрироғи, улар онги ва дунёқарашининг шаклланишига ёрдам бериши лозим эди. Шунинг учун ҳам Беҳбудий 1913–1914 йиллардан бошлаб асосий эътиборини матбуот масалаларига қаратди.

Шубҳасиз, Беҳбудий шу йиллардан аввал ҳам Туркистон, Кавказ, Қрим ва Татаристонда нашр этилган газеталарда публицистик мақолалари билан иштирок этган. Ҳожи Муиннинг хабар беришича, у муаллиф сифатида қатнашган газета ва мажмуалар сони 18 та бўлган. Ҳожи Муин мазкур 18 та нашрни санар экан, улар орасида «Туркистон вилоятининг газети», «Тараққий», «Тужжор», «Хуршид», «Шухрат», «Осиё», «Турон», «Хуррият», «Нажот», «Меҳнаткашлар товуши», «Улуғ Туркистон» сингари маълум ва машҳур газеталардан ташқари, «Таржимон», «Вақт», «Шўро», «Улфат», «Иршод», «Тоза

хаёт» сингари нашрлар ҳам бўлганини айтган. Афсуски, беҳбудийшунослар адибнинг шу рўйхатдаги аксар газеталарда эълон қилинган мақолаларини ҳали тўплаб, нашр этиб ва ўрганиб улгурмаганлар.

*«Бу 18 газета ва мажмуаларда, – деб ёзади Ҳожи Муин, – Беҳбудийнинг икки юзга яқин мақоласи босилгандурким, улар бир ерга тўпланғонда 5–6 юз бетлик бир китоб бўлур. Беҳбудийнинг мазкур газета ва мажмуаларда босилғон мақолаларининг кўбиси муҳим мавзуларда ёзилғон бўлуб, ҳануз эскирган эмас ва бу кунларда ҳам биз учун дастур ул-амал бўла турғон фойдалиқ сўзлардур».*⁷

Агар Беҳбудий XX аср бошларида, аниқроғи, 1905 йил воқеаларидан кейин даврнинг долзарб ва муҳим мавзуларида мақолалар ёза бошлаган бўлса, 1913 йилга келиб, ўзи «Самарқанд» деган газетани чиқаришга аҳд қилади. Бу газета, Ҳожи Муиннинг гувоҳлик беришича, Самарқанд маърифатпарварларининг моддий ёрдами билан 1913 йил апрелида Беҳбудий муҳаррирлигида чоп этила бошлайди. Ҳафтада икки марта чиққан мазкур газета дастлаб икки бетли, 3–8-сонидан бошлаб эса тўрт бетли бўлиб, 400–600 нусхада тарқалган. Чор ҳукуматининг таъқиб ва тазйиқи ҳамда моддий жиҳатдан қийналганлиги сабабли 44-сонидан кейин тўхташга мажбур бўлган.

Халқ ўртасида янги фикрлар тарқата бошлаган газетанинг ёпилиши ёшларга қаттиқ таъсир қилди. Улар таҳририятга хатлар ёзиб, газетани чиқаришда давом этишни илтимос қилдилар. Қўқонлик ёшлардан Ақобир Шоҳмансур ўғли билан Мирзоҳид Оқилий газета нашрининг давом этиши учун 500 сўм ҳажмида иона юборишлари ва 200 нусхага обуна бўлишларини маълум қилдилар. Улар илтимосига биноан Беҳбудий газетанинг 45-сонини бир бетли қилиб чиқарди. Қолган озгина сар-

моя билан 1914 йил августида «Ойна» ҳафталик журналини нашр этишга киришди. 20 ой фаолият кўрсатган ва шу давр мобайнида 68 сони чиққан «Ойна» Туркистондан ташқари, Татаристон, Кавказ, Афғонистон, Эрон, Туркия ва Мисрга қадар тарқалиб, ўзбек матбуоти тарихида чуқур из қолдирди. Беҳбудий ва бошқа жадидларнинг «Ойна» саҳифаларида эълон қилинган, шеър, хабар ва мақолалари Туркистон халқларининг миллий уйғонишида муҳим роль ўйнади.

Беҳбудийнинг «Танланган асарлар»ида эълон қилинган «Туркистон», «Шердор мадрасаси», «Туркистон тарихи керак», «Эҳтиёжи миллат», «Бизнинг ҳоллар ва ишлар», «Жаҳолат дардларидан», «Бизни кемирувчи иллатлар», «Икки эмас, тўрт тил лозим», «Ёшларга мурожаат», «Муҳтарам ёшларга мурожаат» сингари мақолаларнинг сарлавҳасиёқ уларда нима ҳақида баҳс юритилганидан дарак беради.

Беҳбудий яшаган йилларда ё рус-тузем мактабларида таълим олганлари, ёки руслар билан савдо ишларида иштирок этганлари, ёхуд бошқа бирор баҳонаи сабаб билан рус тилини билган ёшлар пайдо бўла бошлаган эди. Беҳбудий умид кўзларини ана шу ёшларга ва уларнинг бошқа тенгдошларига қаратиб, қуйидагича ёзган:

«Муҳтарам биродарлар! Барчамизга офтоб каби равшан ва аёндирки, макотиб (мактаб) – тараққийнинг бошланғичи, маданият ва саодатнинг дарвозасидур. Ҳар миллат энг аввал макотиби ибтидоийсини замонча ислоҳ этиб кўпайтурмагунча тараққий йўлига кируб маданиятдан фойдаланмас... «Муборизи ҳаёт» (ҳаёт учун кураш) майдонида мутлақо мағлуб бўлур, оёқлар остида эзилур, диний, иқтисодий ишларда ўзгаларнинг асири бўлуб, бора-бора миллият ва диёнатини ҳам

қўлдан берур. Ана ушбу йўллар ила оҳири маҳв ва нобуд бўлуб кетар.

...ер юзидаги барча миллатлар ўз болаларини ибтидоий тарбиясига ва мактабларнинг ҳар жиҳатдан интизом ва акмолиға (етук бўлишига) аҳамият беруб, болаларини миллий ва диний руҳда мукаммал суратда етишдурурлар. Анинг учундирки, ўзга миллатлар диний ва миллий ҳиссиётға молик бўлуб, ҳар ишда диёнат ва миллиятни муаддал (тенг) тутарлар».⁸

Беҳбудий янги авлод янги тарихий давр талабларига жавоб бера оладиган авлод бўлиб шаклланиши, отабоболари бой берган эрк ва ҳурриятни, Ватанни қайтариб олишлари учун улар тарбиясига катта эътибор беришни зарур, деб ҳисоблади. У шу мақсадда ёш авлоднинг нафақат ҳар томонлама билимли, маданиятли, балки диний қадриятларга содиқ авлод бўлишини ҳам истади.

Беҳбудий ёшларнинг «ибтидоий тарбия»сига эътибор берибгина қолмади. Пировард мақсади маърифат орқали мустақилликка эришиш бўлган адиб Давлат Думасига аъзо, суд идораларида адвокат бўлиб, ўз халқининг миллий манфаатларини ҳимоя қила биладиган кишиларни, фан ва маданият, халқ хўжалигининг барча соҳалари бўйича малакали мутахассисларни тайёрлаш масаласини ҳам кун тартибига қўйди. У «Эҳтиёжи миллат» деб номланган мақоласини бундай сўзлар билан тугатган эди:

«Бутун Туркистондан ўн бой йилинда минг сўмдан берса, 25 бола учун Тошканда диний ва замонавий бир «пансиун» лайли (кечки) ва баҳори (кундузги) 5 мукаммал мактаб бино бўлуб, ҳар йил ҳукумат мактабинда 50 бола тарбиялайдур.

Ўн йилда булардин... 200 муҳандис, дўқтур, ҳуқуқшунос, муаллим, техник, замона тожири (савдогар), валлоҳ (Худо хоҳласа)... чиқар ва бизни замон

одамлари қаторида қўярлар ва давлат ишига кирарлар. Руслар ила бизни ҳасан (яхши) имтизожларимизга (бирикишимизга) хизмат қиладурлар.

Ал-он миллатимиз бойлардан шуни кўз тутар, халойиқни барбод эта турғон тўйларни эмас. Оҳ, бу сўзларни тушуна турғон бойлар бизда етушганми?».⁹

Барча жадидларни ўйлантирган халқ ва мамлакат тақдири билан боғлиқ бу масала Беҳбудий ижтимоий-сиёсий қарашлари марказида турган. У шу масалани ҳал этмасдан туриб, Туркистон халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаши мумкин эмаслигига амин бўлган. Шунинг учун ҳам у «миллат» ва «диёнат» сўзларини худди эгизак сўзлардек бирга ёзиб, бойларни инсофга, халқ ва мамлакат тақдири йўлида азият чекишга даъват этган.

Хуллас, юрт қайғуси, миллатнинг бугунги ва эртанги тақдири ҳақидаги фикрлар Беҳбудий ижтимоий-сиёсий мақолаларининг қаймоғини – квинтэссенциясини ташкил этади.

Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори,
профессор.

¹ Ҳожи Муин. Танланган асарлар. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Н.Намозова. Т.: Маънавият, 2005. 19-б.

² Ўша асар. 19–20-б.

³ Туркистон вилоятининг газети, 1906, 27-сон.

⁴ Ўша газета.

⁵ М. Беҳбудий. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 1997.42-б.

⁶ Ўша асар. 174-б.

⁷ Ҳожи Муин. Танланган асарлар. 27-б.

⁸ М. Беҳбудий. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 1997. 176–177-б.

⁹ Ўша асар. 201-б.

Араб луғавий ўзлашмаларининг сўз ясаш усули ҳақида

Она тили ўқитишнинг асосий вазифаси ўқувчиларда нутқий, яъни фикр ифодалаш кўникмаларини ҳосил қилиш эканлигини ҳисобга олсак, уларга нафақат жумла, балки лексемаларни тўғри танлаш, бунда лексема таркибидаги лексик ва грамматик унсурларни тўғри танлашни ҳам ўргатиш зарур. Гап шундаки, бир хил қолипдаги бир хил унсурлар иштирокида тузилган лексемалар турли маънони ифодалаш мумкин. Бунда лексемадаги асосий маънони ифодаловчи сўз характерига кўра, бир хил ёрдамчи феъл билан тузилган иккита лексема ўртасидаги фарқ турлича бўлиши мумкин. Масалан, *қилмоқ* ва *бермоқ* ёрдамчи феъллари билан тузилган *ваъда бермоқ*, *ваъда қилмоқ* лексемалари маъносида катта фарқ йўқ. Аммо айти шу кўмакчи феъллар билан тузилган *иш бермоқ* ва *иш қилмоқ* лексемалари маъноси орасида катта фарқ мавжуд.

Ушбу мақолада биз араб тили луғавий бирликлари асосида кўмакчи феъллар билан ясалган лексемалар ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Араб тили луғавий ўзлашмалари иштирокида феъл ясаши ўзбек тили сўз ясаши тизимидагидан фарқланади. Бу жараёнда *қил*, *ол*, *бор*, *бўл*, *қол*, *қўй*, *кўр*, *кет*, *қара*, *чиқ*, *ташла* в.ҳ. кўмакчи феъллар фаол иштирок этади. Шу ўринда **кўмакчи феълга** хос хусусиятлар ва унинг зиммасидаги вазифаларга тўхталиб ўтиш жоиз. Кўмакчи феъл атамаси зиммасидаги вазифа

фа ва хусусият тўғрисидаги қарашлар бир хил эмас. От кесимлар таркибида келувчи феълларга нисбатан ҳам, ясовчи асослари от+феъл характеридаги қўшма сўзларнинг феъл орқали ифодаланган узвига нисбатан ҳам, равишдошларга тиркалиб, иш-ҳаракат бажарилишининг ҳар хил фазасини билдирувчи устама феълларга нисбатан ҳам бу атама қўлланаверилган. Профессор А.Ҳожиев ўзбек тилининг кўмакчи феъллари тизимига бағишланган махсус тадқиқотида кўмакчи феъл атамасининг вазифа ва хусусиятини феъл амалининг юқоридаги ҳолатларидан фарқлайди. Кўмакчи феъл термини остида феълларга бирикиб, турли лексик-грамматик маъноларни ифодалаш учун хизмат қилувчи **бошла, қўй, қол, бер, юбор, кўр** каби йигирма етти луғавий бирликни келтиради.¹

Бизнинг назаримизда, **қўй, қол, бер, юбор** в.ҳ. лексемалар феълнинг полифункционал бирликлари ҳисобланади. Бу луғавий бирликлар ҳаракатнинг бажарилиш усуллари (тарзи) маъносидаги аналитик шакллари ҳосил қилишдан ташқари, янги феъл дериватларнинг ҳосил бўлишида сўз ясовчи аффиксларга вазифадош ясовчи (мотивловчи) восита (формант) мақомида ҳам фаолиятда бўлади. Бу фикр араб тилидан ўзлашган луғавий бирликлар воситасида сўз яшаш жараёнида ўз тасдиғига эга бўлади.

Татар тилшунослигининг йирик тадқиқотчиларидан бири М.З.Закиев татар морфемикасига доир ишларидан бирида сўз шакллари ҳосил бўлишида унинг функционал узвлари вазифасини ўтовчи морфемаларни *ўзак морфема, аффиксал морфема ва ёрдамчи морфема* каби уч гуруҳга ажратади. Ёрдамчи морфемаларни, маъно ва вазифасига кўра, сўз ясовчи, сўз қўшувчи (словосоединительные) ва модал морфемалар каби

уч гуруҳга ажратади.² Биз тўплаган ашёвий далиллар шунга гувоҳлик берадики, араб луғавий ўзлашмалари кўпинча феълларнинг деярли барчаси билан сўз яшаш хусусиятига эга. Бу жараёнда араб луғавий бирликлари сўз яшаш структурасининг ясовчи (мотивловчи) асоси вазифасини бажаради, ясовчи (мотивловчи) восита (формант) вазифаси кўмакчи феъллар зиммасида бўлади. Бундай жараёнда кўмакчи феъллар сўз ясовчи аффиксларга вазифадош унсур мақомига эга бўлади.

Ўзбек тилига ўзлашган араб луғавий бирликларининг ясовчи (мотивловчи) восита танлаш имконияти ҳар хил. Айрим арабий ўзлашмалар фақат битта кўмакчи феъл билан сўз яшаш жараёнида иштирок этса, бошқаси бирдан ортиқ (икки, уч ва ундан ортиқ) кўмакчи феъл билан сўз яшаш жараёнида қатнашиб, сўз яшаш типининг маълум кўринишларига хос парадигматик қаторни ҳосил қилади.

1. Сўз яшаш жараёнида икки ўзаро вазифадош кўмакчи феъл ясовчи (мотивловчи) восита мавқеида келади. Бундай ҳолатда феъл-дериватлар (воқеланган қолиплар) қуйидагича бўлади:

N_{ар}+қилмоқ//бермоқ=V қолипи бўйича реаллашувчи феъл-дериватлар: *ваъда қилмоқ // ваъда бермоқ, садақа қилмоқ // садақа бермоқ, тасалли қилмоқ // тасалли бермоқ, маслаҳат қилмоқ // масалаҳат бермоқ, халақит қилмоқ // халақит бермоқ, шарҳ қилмоқ // шарҳ бермоқ, эътибор қилмоқ // эътибор бермоқ* в.ҳ.

N_{ар}+қилмоқ//бўлмоқ=V қолипи бўйича реаллашувчи феъл-дериватлар: *ифтор қилмоқ // ифтор бўлмоқ, кифоя қилмоқ // кифоя бўлмоқ, мазах қилмоқ // мазах бўлмоқ, майл қилмоқ // майл бўлмоқ, масалаҳат қилмоқ // масалаҳат бўлмоқ, масхара қилмоқ // масхара бўлмоқ, мойил қилмоқ // мойил бўлмоқ, мосуво қилмоқ // мосуво бўлмоқ, моҳир қилмоқ // моҳир бўлмоқ, муттаҳам*

қилмоқ // муттаҳам бўлмоқ, мухлис қилмоқ // мухлис бўлмоқ, муте қилмоқ // муте бўлмоқ, мушарраф қилмоқ // мушарраф бўлмоқ, амин қилмоқ // амин бўлмоқ, увол қилмоқ // увол бўлмоқ, хафа қилмоқ // хафа бўлмоқ, хижил қилмоқ // хижил бўлмоқ, хижолат қилмоқ // хижолат бўлмоқ, ғийбат қилмоқ // ғийбат бўлмоқ, ғойиб қилмоқ // ғойиб бўлмоқ, ҳавола қилмоқ // ҳавола бўлмоқ, ҳал қилмоқ // ҳал бўлмоқ, ҳалак қилмоқ // ҳалак бўлмоқ, диққат қилмоқ // диққат бўлмоқ, интизор қилмоқ // интизор бўлмоқ, изза қилмоқ // изза бўлмоқ, одам қилмоқ // одам бўлмоқ ва б.

N_{ар} +этмоқ//қилмоқ=V қолипи бўйича воқеланадиган феъл-дериватлар: жалб этмоқ // жалб қилмоқ, забт этмоқ // забт қилмоқ, ихтиро этмоқ // ихтиро қилмоқ, макруҳ этмоқ // макруҳ қилмоқ, иштирок этмоқ // иштирок қилмоқ, машғул этмоқ // машғул қилмоқ, нашр этмоқ // нашр қилмоқ, раҳм этмоқ // раҳм қилмоқ, табрик этмоқ // табрик қилмоқ, талаб этмоқ // талаб қилмоқ, тановул этмоқ // тановул қилмоқ, тарғиб этмоқ // тарғиб қилмоқ, тасаввур этмоқ // тасаввур қилмоқ, тасвир этмоқ // тасвир қилмоқ, тасдиқ этмоқ // тасдиқ қилмоқ, тадбиқ этмоқ // тадбиқ қилмоқ, тахмин этмоқ // тахмин қилмоқ, таҳрир этмоқ // таҳрир қилмоқ, тақозо этмоқ // тақозо қилмоқ, таҳсил этмоқ // таҳсил қилмоқ, тухмат этмоқ // тухмат қилмоқ, фараз этмоқ // фараз қилмоқ, майиб этмоқ // майиб қилмоқ, тажовуз этмоқ // тажовуз қилмоқ, таклиф этмоқ // таклиф қилмоқ, таъзим этмоқ // таъзим қилмоқ, таққос этмоқ // таққос қилмоқ, туҳфа этмоқ // туҳфа қилмоқ, фарқ этмоқ // фарқ қилмоқ, хитоб этмоқ // хитоб қилмоқ, эътироф этмоқ // эътироф қилмоқ, касб этмоқ // касб қилмоқ, ҳажв этмоқ // ҳажв қилмоқ, ҳазар этмоқ // ҳазар қилмоқ в.б.

N_{ap}+қолмоқ//бўлмоқ=V қолипи бўйича: мерос қолмоқ // мерос бўлмоқ, танқис қолмоқ // танқис бўлмоқ, содиқ қолмоқ // содиқ бўлмоқ; **N_{ap}+бўлмоқ//қилмоқ=V** қолипи бўйича: маҳв бўлмоқ // маҳв қилмоқ (йўқ бўл маъносида), қатрон бўлмоқ // қатрон қилмоқ; **N_{ap}+бўлмоқ//келмоқ=V** қолипи бўйича: лойиқ бўлмоқ // лойиқ келмоқ, малол бўлмоқ // малол келмоқ; **N_{ap}+бермоқ//солмоқ=V** қолипи бўйича: дарак бермоқ // дарак солмоқ; **N_{ap}+солмоқ//қилмоқ=V** қолипи бўйича: даҳшат солмоқ // даҳшат қилмоқ; **N_{ap}+бермоқ//етказмоқ=V** қолипи бўйича: зарар бермоқ // зарар етказмоқ; **N_{ap}+кўрмоқ//тортмоқ=V** қолипи бўйича: зулм кўрмоқ // зулм тортмоқ; **N_{ap}+олмоқ//бермоқ=V** қолипи бўйича: қарз олмоқ // қарз бермоқ, ижозат олмоқ // ижозат бермоқ, таълим олмоқ // таълим бермоқ; **N_{ap}+қилмоқ//бўлмоқ=V** қолипи бўйича: ҳазм қилмоқ // ҳазм бўлмоқ; **N_{ap}+қўймоқ//босмоқ=V** қолипи бўйича: қадам қўймоқ // қадам босмоқ; **N_{ap}+қилмоқ//ўтказмоқ=V** қолипи бўйича: тазйиқ қилмоқ // тазйиқ ўтказмоқ; **N_{ap}+қилмоқ//айламоқ=V** қолипи бўйича: такаллум қилмоқ // такаллум айламоқ; **N_{ap}+қилмоқ//кўрсатмоқ=V** қолипи бўйича: такаллуф қилмоқ // такаллуф кўрсатмоқ; **N_{ap}+айтмоқ//ўқимоқ=V** қолипи бўйича: тасанно айтмоқ // тасанно ўқимоқ, узр айтмоқ // узр ўқимоқ; **N_{ap}+олмоқ//йиғмоқ=V** қолипи бўйича: фасод олмоқ // фасод йиғмоқ; **N_{ap}+бўлмоқ//этмоқ=V** қолипи бўйича: таслим бўлмоқ // таслим этмоқ; **N_{ap}+қилмоқ//олмоқ=V** қолипи бўйича: таҳорат қилмоқ // таҳорат олмоқ; **N_{ap}+қилмоқ//кетмоқ=V** қолипи бўйича: хато қилмоқ // хато кетмоқ; **N_{ap}+очмоқ//кўрмоқ=V** қолипи бўйича: фол очмоқ // фол кўрмоқ; **N_{ap}+бўлмоқ//олмоқ=V** қолипи бўйича: хавотир бўлмоқ // хавотир олмоқ; **N_{ap}+бўлмоқ//қолмоқ=V** қолипи бўйича: ғариб бўлмоқ // ғариб қолмоқ, ҳайрон бўлмоқ // ҳайрон қолмоқ;

N_{ар} +олмоқ//чиқмоқ=V қолипи бўйича: *нафас олмоқ // нафас чиқармоқ* каби феъл-дериватлар ясалган.

2. Араб луғавий ўзлашмаларидан айримлари сўз ясалиши жараёнида уч ва ундан ортиқ кўмакчи феъллар билан ясовчи (мотивловчи) асос мақомида қўшилиб, янги феъл-дериватлар ҳосил қилади. Бундай феъл-дериватларни воқелантирувчи қолиплар сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

N_{ар} +бўлмоқ//қилмоқ//этмоқ=V қолипи бўйича: *ижро бўлмоқ // ижро қилмоқ // ижро этмоқ, инъом бўлмоқ // инъом қилмоқ // инъом этмоқ, ислоҳ бўлмоқ // ислоҳ қилмоқ // ислоҳ этмоқ, исроф бўлмоқ // исроф қилмоқ // исроф этмоқ, истило бўлмоқ // истило қилмоқ // истило этмоқ, истеъмом бўлмоқ // истеъмом қилмоқ // истеъмом этмоқ, истило бўлмоқ // истило қилмоқ // истило этмоқ, истисно бўлмоқ // истисно қилмоқ // истисно этмоқ, ифлос бўлмоқ // ифлос қилмоқ // ифлос этмоқ, ифода бўлмоқ // ифода қилмоқ // ифода этмоқ, ифтихор бўлмоқ // ифтихор қилмоқ // ифтихор этмоқ, ихтиёр бўлмоқ // ихтиёр қилмоқ // ихтиёр этмоқ, лол бўлмоқ // лол қилмоқ // лол этмоқ, мажбур бўлмоқ // мажбур қилмоқ // мажбур этмоқ, мажруҳ бўлмоқ // мажруҳ қилмоқ // мажруҳ этмоқ, макон бўлмоқ // макон қилмоқ // макон этмоқ, манзур бўлмоқ // манзур қилмоқ // манзур этмоқ, мафтун бўлмоқ // мафтун қилмоқ // мафтун этмоқ, манфур бўлмоқ // манфур қилмоқ // манфур этмоқ, маъюс бўлмоқ // маъюс қилмоқ // маъюс этмоқ, мусодара бўлмоқ // мусодара қилмоқ // мусодара этмоқ, мустасно бўлмоқ // мустасно қилмоқ // мустасно этмоқ, муҳокама бўлмоқ // муҳокама қилмоқ // муҳокама этмоқ, ожиз бўлмоқ // ожиз қилмоқ // ожиз этмоқ, рад бўлмоқ // рад қилмоқ // рад этмоқ, сарф бўлмоқ // сарф қилмоқ // сарф этмоқ, тайин бўлмоқ // тайин қилмоқ // тайин этмоқ, тамом бўлмоқ // тамом*

қилмоқ // тамом этмоқ, таржима бўлмоқ // таржима қилмоқ // таржима этмоқ, ташкил бўлмоқ // ташкил қилмоқ // ташкил этмоқ, таъмин бўлмоқ // таъмин қилмоқ // таъмин этмоқ, таъмир бўлмоқ // таъмир қилмоқ // таъмир этмоқ, таъриф бўлмоқ // таъриф қилмоқ // таъриф этмоқ, таъсис бўлмоқ // таъсис қилмоқ // таъсис этмоқ, таъқиб бўлмоқ // таъқиб қилмоқ // таъқиб этмоқ, тақсим бўлмоқ // тақсим қилмоқ // тақсим этмоқ, таҳлил бўлмоқ // таҳлил қилмоқ // таҳлил этмоқ, таҳрир бўлмоқ // таҳрир қилмоқ // таҳрир этмоқ, тобе бўлмоқ // тобе қилмоқ // тобе этмоқ, тамоша бўлмоқ // тамоша қилмоқ // тамоша этмоқ, ҳадя бўлмоқ // ҳадя қилмоқ // ҳадя этмоқ, ғарқ бўлмоқ // ғарқ қилмоқ // ғарқ этмоқ, насиб бўлмоқ // насиб қилмоқ // насиб этмоқ.

N_{ap} +қилмоқ//этмоқ//айламоқ=V қолипи бўйича: ишрат қилмоқ // ишрат этиш // ишрат айламоқ; мақсад қилмоқ // мақсад этмоқ // мақсад айламоқ, мушаррф қилмоқ // мушарраф этмоқ // мушарраф айламоқ, тавсиф қилмоқ // тавсиф этмоқ // тавсиф айламоқ, таманно қилмоқ // таманно этмоқ // таманно айламоқ, тараҳҳум қилмоқ // тараҳҳум этмоқ // тараҳҳум айламоқ;

N_{ap} +бўлмоқ//қилмоқ//айламоқ=V қолипи бўйича: мафтун бўлмоқ // мафтун қилмоқ // мафтун айламоқ, муқим бўлмоқ // муқим қилмоқ // муқим айламоқ, талоқ бўлмоқ // талоқ қилмоқ // талоқ айламоқ, тасаддуқ бўлмоқ // тасаддуқ қилмоқ // тасаддуқ айламоқ;

N_{ap} +қилмоқ//бермоқ//олмоқ=V қолипи бўйича: имтиҳон қилмоқ // имтиҳон бермоқ // имтиҳон олмоқ, насиба қилмоқ // насиба бермоқ // насиба олмоқ; **N_{ap} +қилмоқ//**

бўлмоқ//айтмоқ=V қолипи бўйича: матал қилмоқ // матал бўлмоқ //матал айтмоқ; **N_{ap} +қилмоқ//айламоқ//**

кўрмоқ=V қолипи бўйича: тараддуд қилмоқ // тараддуд айламоқ // тараддуд кўрмоқ; **N_{ap} +бўлмоқ//қилмоқ//**

ЭТМОҚ=V қолипи бўйича: *насиб бўлмоқ // насиб қилмоқ // насиб этмоқ*; **N_{ар}+қилмоқ//қурмоқ//айламоқ=V** қолипи бўйича: *суҳбат қилмоқ // суҳбат қурмоқ // суҳбат айламоқ*; **N_{ар}+бермоқ//олмоқ//емоқ=V** қолипи бўйича: *танбеҳ бермоқ // танбеҳ олмоқ // танбеҳ емоқ*; **N_{ар}+келмоқ//чиқмоқ//бўлмоқ=V** қолипи бўйича: *ғолиб келмоқ // ғолиб чиқмоқ // ғолиб бўлмоқ*; **N_{ар}+қилмоқ//билмоқ//этмоқ=V** қолипи бўйича: *ор қилмоқ // ор билмоқ // ор этмоқ*; **N_{ар}+бермоқ//олмоқ//бўлмоқ=V** қолипи бўйича: *сабоқ бермоқ // сабоқ олмоқ // сабоқ бўлмоқ*; **N_{ар}+қилмоқ//этмоқ//бермоқ=V** қолипи бўйича: *тавсия қилмоқ // тавсия этмоқ // тавсия бермоқ*.

Шулар билан бир қаторда, тўрт кўмакчи феъл билан сўз яшаш жараёнида иштирок этувчи араб луғавий бирликлари ҳам мавжуд. Бундай луғавий бирликлар иштирокида ҳосил бўлувчи феъл-дериватларнинг қолипларига қуйидагилар киради: **N_{ар}+қилмоқ//этмоқ//айламоқ//бўлмоқ=V** қолипи бўйича: *ишғол қилмоқ // ишғол этмоқ // ишғол айламоқ // ишғол бўлмоқ*, *иқрор этмоқ // иқрор қилмоқ // иқрор бўлмоқ // иқрор айламоқ*, *иғво қилмоқ // иғво этмоқ // иғво айламоқ // иғво бўлмоқ*, *кайф қилмоқ // кайф этмоқ // кайф айламоқ // кайф бўлмоқ*, *машҳур қилмоқ // машҳур этмоқ // машҳур айламоқ // машҳур бўлмоқ*, *маъқул қилмоқ // маъқул этмоқ // маъқул айламоқ // маъқул бўлмоқ*, *мақбул қилмоқ // мақбул этмоқ // мақбул айламоқ // мақбул бўлмоқ*, *мағлуб қилмоқ // мағлуб этмоқ // мағлуб айламоқ // мағлуб бўлмоқ*, *маҳкум қилмоқ // маҳкум этмоқ // маҳкум айламоқ // маҳкум бўлмоқ*, *маҳлиё қилмоқ // маҳлиё этмоқ // маҳлиё айламоқ // маҳлиё бўлмоқ*, *маҳрум қилмоқ // маҳрум этмоқ // маҳрум айламоқ // маҳрум бўлмоқ*, *манзил қилмоқ // манзил этмоқ // манзил айламоқ // манзил бўлмоқ*, *мубтало қилмоқ // мубтало этмоқ // мубтало айламоқ // мубтало бўлмоқ*, *муҷас-*

сам қилмоқ // мужассам этмоқ // мужассам айламоқ // мужассам бўлмоқ, мулзам қилмоқ // мулзам этмоқ // мулзам айламоқ // мулзам бўлмоқ, мулойим қилмоқ // мулойим этмоқ // мулойим айламоқ // мулойим бўлмоқ, мустаҳкам қилмоқ // мустаҳкам этмоқ // мустаҳкам айламоқ // мустаҳкам бўлмоқ, мусулмон қилмоқ // мусулмон этмоқ // мусулмон айламоқ // мусулмон бўлмоқ, такрор қилмоқ // такрор этмоқ // такрор айламоқ // такрор бўлмоқ, халос қилмоқ // халос этмоқ // халос айламоқ // халос бўлмоқ в.ҳ.; $N_{ap} + \text{қолмоқ} // \text{бўлмоқ} // \text{қилмоқ} // \text{этмоқ} = V$ қолипи бўйича: лол қолмоқ // лол бўлмоқ // лол қилмоқ // лол этмоқ ва ҳ.; $N_{ap} + \text{қилмоқ} // \text{қурмоқ} // \text{айламоқ} // \text{топмоқ} = V$ қолипи бўйича: тадбир қилмоқ // тадбир қурмоқ // тадбир айламоқ // тадбир топмоқ; $N_{ap} + \text{қилмоқ} // \text{этмоқ} // \text{айламоқ} // \text{топмоқ} = V$ қолипи бўйича: тараққий қилмоқ // тараққий этмоқ // тараққий айламоқ // тараққий топмоқ; $N_{ap} + \text{олмоқ} // \text{бермоқ} // \text{кўрмоқ} // \text{топмоқ} = V$ қолипи бўйича: тарбия олмоқ // тарбия бермоқ // тарбия кўрмоқ // тарбия топмоқ; $N_{ap} + \text{қилмоқ} // \text{бермоқ} // \text{айламоқ} // \text{этмоқ} = V$ қолипи бўйича: рухсат қилмоқ // рухсат бермоқ // рухсат айламоқ // рухсат этмоқ.

Араб луғавий ўзлашмалари иштирокида феъл яса-лишини сўз ясашнинг аффиксал ва ноаффиксал (композиция) усуллари оралиғидаги ўзига хос кўриниш дейиш мумкин. Бироқ бу кўриниш айрим жиҳатлари билан аффиксал усулга ҳам, ноаффиксал (композиция) усулга ҳам ўхшаб кетади. Аффиксал усулга ўхшашлиги шундаки, кўмакчи ёхуд ёрдамчи феъллар морфемаларнинг алоҳида тури сифатида ўзак морфемаларга нисбатан аффиксал морфемаларга яқин туради. Улар ёрдамида феъл ясалганда, бундай морфемаларнинг луғавий-денотатив маънолари йўқолиб, феъл бўлмаган ясовчи(мотивловчи) асосни феъл каби шакллантиради,

уларнинг нофеъллик маъноларини инкор этади, ўзак маъноси билан боғлиқ ҳаракат ёхуд ҳолат жараёнини вужудга келтиради, феълнинг муайян бир грамматик шаклини воқелантиради.

Ўзбек тилига ўзлашган араб луғавий бирликларининг кўмакчи ва ёрдамчи феъллар билан ҳамроҳликда феъл ҳосил қилишининг яна бир томони мавжуд. Бу томон ясалма-дериватларнинг маъно жиҳатлари билан боғланади. Араб луғавий ўзлашмалари ёрдамида ясалган феълларни маъно жиҳатдан бир хил деб бўлмайди, албатта. Масалан, юқорида **тарбия** сўзининг *-ол, -бер, -кўр, -топ*; **рухсат** сўзининг *-қил, -бер, -айла, -эт* кўмакчи ва ёрдамчи феъллари билан феъл-дериватлар ҳосил қилишини кўрган эдик: *тарбия олмоқ* ва *тарбия бермоқ, тарбия кўрмоқ* ва *тарбия топмоқ* дериватларининг маънолари бир хил эмас. Шунингдек, маънода фарқланиш *рухсат қилмоқ, рухсат бермоқ, рухсат айламоқ, рухсат этмоқ* дериватлариаро ҳам мавжуд. Уларнинг нутқ услубларига кўра фарқланишида ҳам алоҳида ўзига хослик кузатилади.

Хулоса қилиб айтганда, араб луғавий ўзлашмалари иштирокида ҳосил қилинган феъл дериватларнинг маъно ва валентлик хусусиятларининг ўзи, бизнинг назаримизда, алоҳида мустақил бир тадқиқотга арзигулик материал бўла олади.

Дилфуза ҲАСАНОВА,
Қўқон ДПИ аспиранти.

¹ А Ҳожиёв. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Т.: Фан, 1966. 8-б.

² М.З.Закиёв. Введение в татарскую морфемистику // Вопросы структуры татарского языка. Казань, 1989, С.10–11.

МАКТАВ САНАСИ UCHUN

Барҳаёт шоир

*(Алишер Навоий ижодига бағишланган
адабий кеча сценарийси)*

Кеча ўтказиладиган зал ёки синф хонасида Алишер Навоий ижодига бағишланган бурчак ташкил этилади. Тўрға шоир портрети осилиб, ҳикматли сўзларидан ёзиб қўйилади.

1 - б о ш л о в ч и:

Кўп жаҳонгир кўрган бу дунё
Барчасига гувоҳ ер ости.
Лекин дўстлар шеър аҳли аро
Жаҳонгири кам бўлар рости.

2 - б о ш л о в ч и:

Беш асрким назмий саройни,
Титратади занжирбанд бир шер.
Темур тиғи етмаган жойни,
Қалам билан олди Алишер.

1 - б о ш л о в ч и: Беш асрдан буён Навоий ижоди, унинг шеърояти юлдуз тимсол жаҳонни мафтун этиб келмоқда.

2 - б о ш л о в ч и: Нечун уни даҳо дермиз?

1 - б о ш л о в ч и: Халқни зулматдан зиёга бошлагани учун.

2 - б о ш л о в ч и: Нечун уни бақо дермиз?

1 - б о ш л о в ч и: Боқий асарлар яратгани учун.

2 - б о ш л о в ч и: Нечун уни зако дермиз?

1 - б о ш л о в ч и: Заковати ила халқ йўлин ёритгани учун.

2 - б о ш л о в ч и: Нечун уни якто¹ дермиз?

1 - б о ш л о в ч и: Сўз гавҳарин тергани учун.

2 - б о ш л о в ч и: Жаҳоннинг машҳур алломалари, замонамизнинг йирик адиблари Алишер Навоий ҳақида жуда кўп самимий ва ҳаққоний сўзларни айтганлар, уни ардоқлаганлар.

(Шоҳ Ҳусайн Бойқаро, шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур, шоир Абдурахмон Жомийлар тимсолидаги ўқувчилар саҳнага кўтариладилар).

Ҳусайн Бойқаро: (Ҳусайн Бойқаро тимсолидаги ўқувчи). Бу кун назм арконининг рубъи масканида қаҳрамон ул турур ва бу мамолик фатҳида соҳибқирони ани десалар бўлур.

Эрур сўз мулкининг кишваристони,

Қаю кишваристон Хусравнишони.

Дема хусравнишонким, қаҳрамони,

Эрур гар чун десанг соҳибқирони.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур: (Бобур тимсолидаги ўқувчи) Алишербек назари йўқ киши эрди. Ҳусайн Бойқаронинг беки эмас мусоҳиби эрди, ёшлиқда ҳам мактабдош экандурлар. Алишербекнинг мижози нозик била машҳурдир. Туркий тил била шеър битибдурким, ҳеч ким онча кўп ва хўп айтқан эмас.

Абдурахмон Жомий: (Жомий тимсолидаги ўқувчи) «Соҳиби давлат – Алишер Навоийдурки, бизнинг замонамиз анинг бирла шарафлидир. Унинг табиий майли ва қобилиятининг кўлами икки тилда – туркий ва форсийда шеър айтишга қодир бўлса-да, таъбининг майли форсийдан кўра туркийга кўпроқдир. Туркий тилда бир ажойиб нақш қилдики, жоду дамдилар лабига муҳр босиб қўйди. (Улар саҳнадан чиқади ва саҳнага 8 нафар ўқувчи кўтарилади).

2 - б о ш л о в ч и: Буюк аллома ҳақида жаҳон адабиёти намоёндаларининг фикрлари.

1 - ў қ у в ч и: Низомиддин Мир Алишер Навоийнинг шуҳрати бағоят баландлиги туфайли (у) таъриф ва тавсифга муҳтож эмас. Фазл арбобини тарбият қилиш ва камолотга етказиш мақсадида кўп саъй қилди, бечоралар аҳволини яхшилашда ҳиммат кўрсатди.

(Алиқулихон Вола Доғистоний, XVIII аср.)

2 - ў қ у в ч и: Алишер Навоий ўз замонининг энг юқори ва энг маҳсулдор шоирларидандир.

(М.Белен, XIX аср, Франция.)

3 - ў қ у в ч и: Мир Алишернинг асарлари озми-кўпми адабиётдан хабардор ҳар бир ўзбекнинг хонадо-нида энг юқори ўринда туради.

(Герман Вамбери, XIX аср, Венгрия.)

4 - ў қ у в ч и: Навоий туркийгўй шоирлар учун ибрат ва намунадир. Форсий тилда ҳам яхши асарлари бўлса-да, аммо унинг шоҳ асарлари туркий тилда битилган.

(А.Гибб, XX аср, Англия.)

5 - ў қ у в ч и: Навоий фақат улкан мутафаккир ва шоиргина эмас, балки ўз халқини чиндан севгучи инсон ҳамдир. Бундай инсон абадий барҳаётдир.

(Е.Э.Бертельс, XX аср, Россия.)

6 - ў қ у в ч и: Биз буюк Алишер Навоий мерос қилиб қолдирган ижодий мактабни, унинг сабоқлари ва анъаналарини кўз қорачиғи сингари авайлашимиз зарур.

(Чингиз Айтматов, XX аср, Қирғизистон.)

7 - ў қ у в ч и: Алишер Навоий XV аср форс-тожик ғазалчилигининг энг буюк вакилларида бири сифатида бизнинг адабиётимиз тарихида ҳам муносиб ўрин эгаллайди.

(Абдулғани Мирзоев, XX аср, Тожикистон.)

8 - ў қ у в ч и: Халқимиз яратган маънавий маданият бойликларидан бири ҳисобланган Навоий мероси бундан сўнг ҳам келажак авлод учун порлоқ гуманизм ғоялари чашмаси, юксак нафосат манбаи ва сўз санъатининг буюк маҳорат мактаби бўлиб қолади.

(Ҳамид Сулаймон, XX аср, Ўзбекистон.)

1 - б о ш л о в ч и: («Ўзбегим» куйи фонида айтилади).

Мир Алишер наърасига
Акс садо берди жаҳон.
Шеърият мулкида бўлди
Шоҳи султон ўзбегим.

2 - б о ш л о в ч и:

Менга Пушкин бир жаҳону
Менга Байрон бир жаҳон.
Лек Навоийдек бобом бор
Кўкси осмон ўзбегим.

1 - б о ш л о в ч и: Ҳазрат Алишер Навоий ҳақида қанча гапирсак оз, уни қанча мақтасак ҳам, қанча таърифласак ҳам кам.

У ватанимиз тарихидаги барча замонларда энг улуг сиймолар қаторида турадиган зотдир.

2 - б о ш л о в ч и: Шунинг учун ҳам унинг ғазаллари куйга солиниб халқ томонидан айтилиб келмоқда. (*Алишер Навоийнинг «Шитоб айлаб» ғазали билан қўшиққа сахналаштирилган рақс. Бир гуруҳ қизлар хиром этади*).

1 - б о ш л о в ч и:

Ёрдин айру кўнгил мулкдурур султони йўқ,
Мулким султони йўқ, жисмдурурким жони йўқ.
Жисмдин жонсиз не ҳосил, эй мусулмонлар ким, ул
Бир қаро тупроқдекдурумим моҳи тобони йўқ.

Ғазал мулкининг султони – Мир Алишер Навоий қаламига мансуб бўлган бу каби ғазал, ашъорлар шеъ-

рият ихлосмандлари қалбидан муносиб жой олган. Бугун сиз шоирнинг ғазал, рубоий ва туюқларидан намуналар тинглаб, унинг ишқий-фалсафий мавзудаги баҳсидан баҳраманд бўласиз. (Саҳнага миллий либосдаги бир тўда йигит-қизлар чиқади).

1 - ў қ у в ч и (ўғил бола):

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади
Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади.

Лаҳза-лаҳза чиқдим, чеқдим йўлида интизор
Келди жон оғзимға-ю, ул шўхи бадхў келмади.

Оразидек ойдин эрконда гар этти эҳтиёт,
Рўзгоримдек ҳам ўлғонда қоронғу келмади.

2 - ў қ у в ч и (қиз бола):

Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур.

Деса бўлғайким, яна ҳам ўн саккиз йил ҳусни бор,
Ўн саккиз ёшинда мунча фитнаким, бошиндадур.

Ўн саккиз йил, дема, юз саксон йил ўлса, улдурур
Ҳусн шоҳи, ул балоларким кўзу қошиндадур.

(Қуйидаги ғазал асосида яратилган қўшиқ куйланади. Қизлар рақсга тушадилар).

Ҳусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шам равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг,
Ё юзингга тегди қонлар бизни қурбон айлагач.

Ошкор айлаб юзум кўзумни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгул, кўзимни ҳайрон айлагач.

Эй Навоий, ишқ агар кўнглингни мажруҳ этмади,
Бас недурким, қон келур оғзингдин афғон айлагач.

- 3 - ў қ у в ч и (қиз бола):
 Не наво соз айлагай булбул гулустондин жудо,
 Айламас тўти такаллум шаккаристондин жудо.
 Ул қуёш ҳажринда қўрқармен фалакни ўртагай,
 Ҳар шарореким, бўлур бу отлиқа афғондин жудо.
- 4 - ў қ у в ч и (ўғил бола):
 Ошиқ ўлдум, билмадим, ёр ўзгаларга ёр эмиш,
 Оллоҳ-оллоҳ, ишқ аро мундоқ балолар бор эмиш.
 Қаддиға эл майли бўлғондин кўнгул озурдадур,
 Ул алифдин зорларнинг ҳосили озор эмиш.
 Элга новак урди, мен ўлдум, эрур бу турфаким,
 Жоним эткан реш эл бағрига кирган хор эмиш.
- 5 - ў қ у в ч и (қиз бола):
 Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
 Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
 Ҳар неники севмак ондин ортиқ бўлмас,
 Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
- 6 - ў қ у в ч и (ўғил бола):
 Зоҳид сенга ҳуру манга жонона керак,
 Жаннат сенга бўлсун, менга майхона керак,
 Майхона аро соқийу паймона керак,
 Паймона неча бўлса тўла, яна керак...
- 7 - ў қ у в ч и (ўғил бола):
 «Жон»имдағи «жим» икки «дол»ингға фидо,
 Андин сўнг «алиф» тоза ниҳолингға фидо,
 «Нун»и доғи анбарин ниҳолингға фидо,
 Қолғон икки нуқта икки ҳолингға фидо.
- 8 - ў қ у в ч и (қиз бола):
 Тиғи ишқинг ёрасидур бутмаган,
 Дардини ҳар кимга айтиб бутмаган.

Ҳажр саҳросидур оҳим ўтидин
Анда гул ёхуд гиёҳе бутмаган.

1 - б о ш л о в ч и: Шеърятда шундай мисралар бўладики, у инсон қалбини жунбушга келтиради. Алишер Навоий ҳам талабалик чоғларида бундай мисраларга сархуш бўлган.

Саҳна кўриниши. «Алишер ва гадо» (Алишер ролда 14–15-ёшлардаги ўқувчи).

2 - б о ш л о в ч и: Гадо бозорда ушбу икки мисра шеърни айтиб тиланчилик қилиб юрган эди:

Г а д о:

Кўкрагимдур субҳнинг пирохан²идин чокроқ,
Киприким шабнам тўкилган сабзадин намнокроқ.

Алишер Навоий бу байтни эшитиб уни сотиб олмоқчи бўлди ва гадонинг олдига бориб деди:

А л и ш е р: Отахон!

Г а д о: Лаббай бўтам!

А л и ш е р: Шу байтингизни менга сотинг. Ақчам етмаса, тўнимни ҳам пуллаб берай.

Г а д о: Кўринишингиздан қашшоқ муллабаччага ўхшайсиз, шундоқми?

А л и ш е р: Шундоқ.

Г а д о: Ундай бўлса байтни сотиб олиш ниятидан кечинг-да, текинга олиб ёдланг-да, айтиб юраверинг. Бунинг учун менинг томонимдан қандай монелик бўлиши мумкин?

А л и ш е р: Монелик шуким, гар мен бу байтингизни сотиб олсам, сиз уни айтишдан маҳрум бўласиз.

Г а д о: Мен бу байтни шоҳликка ҳам алишмасмен. Зеро, бу байт менга отамдан мерос, уни 40 йилдан бери такрорлайман ва шу йўл билан қорин тўйғазаман, бола-чақа боқаман.

А л и ш е р: Отангиз шоирмидилар?

Г а д о: Шоир эмас, боғбон эдилар, шу байтни баланд овозда ўқиб боғни парвариш қилар эдилар.

А л и ш е р: Бу бир байтнинг ўзимиди ё мукаммал ҳолатда эди-ю, сиз шу байтнингина ёдлаб олганмисиз?

Г а д о: Йўқ, отам ҳам шу бир байтни айтар эдилар.
(Алишер маънос тин олади.)

Г а д о: Афсус, бўтам, мен бу байтни сизга сота олмайман.

2 - б о ш л о в ч и: Орадан йиллар ўтди. Ҳусайн Бойқаро подшо бўлгач, Алишер Навоийнинг ҳам мартабаси улуғ бўлди. Алишер Навоий иш юзасидан Самарқандга йўл олди. (Алишер ролидаги ўқувчи 25–30 ёшлар қиёфасида бўлади). У йўл-йўлакай дўстини ҳам кўриб кетмоқчи бўлиб, унинг уйига борди. Улар кучоқ очиб кўришиб, сўраша кетдилар:

Д ў с т и: Дўстим Алишер, аҳволларингиз дурустми? Хуросон тинчми? Дўсту биродарлар тинчми?

А л и ш е р: Оллоҳга шукур, яхшимиз, ўзингиз тузукмисиз?

Д ў с т и: Раҳмат! Бу ерларга қандай ишингиз тушубдур?

А л и ш е р: Иш билан сафарга чиқдик, шу билан бирга сизни ҳам кўриб кетай деб келдим. Айтганча, шу ерларда мени ўз байти билан ром этган бир гадо бўлур эди, билмайсизми ҳозир у қай аҳволда?

Д ў с т и: У ҳозир анча кексайиб қолганлиги сабаб уйи ёнида девор тагида букчайиб ўлтирганча ўз байтини пичирлаб айтиб, тиланчилик қиляпти.

А л и ш е р: Ул зотни кўриб келурмизми?

Д ў с т и: Жуда яхши бўлур эди.

2 - б о ш л о в ч и: Улар гадонинг уйига боришади. Гадо билан кўришгач:

А л и ш е р: Эсингиздами отахон, бир пайтлар сизнинг байтингизга харидор бўлган эдим.

Г а д о: Э, ҳа, эсимга тушди... ҳали ҳам ўша ниятингиздан қайтмадингизми?

А л и ш е р: Йўқ.

Г а д о: Ундай бўлса сотаман. Аммо олишга қурбингиз етармикин?

Д ў с т и: Отахон, айтиб кўрингчи, ҳозир қурби етса керак.

Г а д о: Э-э, шундоқ денг. Мен ҳам қариб қолдим, бу байтни баланд овозда айтишдан маҳрумман. Ростини айтганда, гадолик ҳам меъдамга тегди. Рози бўлсангиз, ҳовли жой, ёнида тегирмонга эга қилинг, байт сизники бўла қолсин. Мен умримнинг охиригача ҳаққингизга дуо қилай.

1 - б о ш л о в ч и: Алишер бунга кўнди ва айтганларини бажо келтирди. Байтга эга бўлгач, унинг давомини ҳам ёзди. (Саҳна кўриниши. Навоий иш устида. Олдида лавҳ ва китоблар. У ёзишдан тўхтаб, қоғозга туширган ғазални баралла ўқийди).

Кўкрагимдир субҳнинг пироханидин чокроқ,
Киприким шабнам тўкилган сабзадин намнокроқ.

Бу кўнгул ғамнокидин то шодмон кўрдим сени,
Истарсам ҳар дамки, бўлғай хотирим ғамнокроқ.

Лайли андин қўйди Мажнун кўнглида роҳат ғамин,
Ким, йўқ эрди манзил ул водийда андин бокроқ.

Ўйла мужгон ханжарига ёпишибдур дард анинг,
Ким магар андин тиним йўқдур вале бебокроқ.

Одамийлиқ тупроғин берса фано елига чарх,
Оҳким, йўқтур киши аҳли панодин хокроқ.

Неча ўқлонса Навоий кўнгли замин бўлур,
Кўрмадик захмини теккан сори бўлғай чокроқ.

(Парда ёпилади. Саҳнага бошловчилар чиқиб, келадилар).

1 - б о ш л о в ч и: Алишер Навоийнинг тарих ва башарият олдигаги улуғ хизматларидан бири шундаки, у инсонгагина хос бўлган меҳр-муҳаббат ва адолат туйғусини олий мезон даражасига кўтарди. Бугун биз сизга шоир ва давлат арбоби бўлмиш бу буюк инсоннинг чаманзоридан атиги бир гулдаста ҳадя этдик. Шоирнинг ижод гулшанидан баҳраманд бўлмоқни истаган киши гулчин каби унинг ҳар бир асарини севиб ўқимоғи керак.

2 - б о ш л о в ч и: Шоир яратган буюк асарлар бизнинг маънавий оламимизни бойитишга бугун ҳам хизмат қилаётган экан, демак Алишер Навоий барҳаёт инсондир.

(Зал узра Навоий ғазалларига басталанган куй садолари билан кеча ниҳоясига етади).

**Шафоат ҲАКИМОВА,
Шарқшунослик институти қошидаги хорижий
тиллар академик лицейи ўқитувчиси.**

¹ якто – якка, тенгсиз

² пироҳан – кўйлак

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Эл деса Навоийни. Т.: Чўлпон, 1991.
2. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Т.: F.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969.

Тилимизнинг теран илдизлари

Тил тарихнинг яратувчиси, қадимий манбаларнинг ёзилиши, ўқилиши, ўрганилиши ва ўтмишимиздан зарур маълумотларни тўплаб берувчи буюк воситадир. Бизнинг замонимизга келиб, тилнинг аҳамияти янада ошди, у халқаро ахборотлар, турли соҳалар, фан ва техника, бизнес ва иқтисодга доир маълумотлар олиш ҳамда юбориш учун хизмат қилмоқда.

Тил халқимизнинг олтин бисоти сифатида ўзининг тарихий ва миллий хусусиятлари билан ажралиб туради. Юртбошимиз Ислом Каримов тилнинг ана шу жиҳати ҳақида «Маънавият – енгилмас куч» асарида қуйидагиларни ёзади: *«...халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафақат ўзаро муомала, балки ҳаётимизнинг узвий бир қисми сифатида намоён бўладиган бир қатор ўзига хос хусусиятларини кўрамиз. Мисол учун, тилимиздаги меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, қадр-қиммат деган бир-бирини чуқур маъно, мазмун билан бойитадиган ва тўлдирадиган ибораларни олайлик. Қанчалик ғалати туюлмасин, бу ибораларни бошқа тилларга айнан таржима қилишнинг ўзи мушкул бир муаммо. Шунини айтиш лозимки, бу тушунчалар кимдир шунчаки ўйлаб топган ширин калом, қуллоққа хуш ёқадиган сўзлар эмас. Бундай тушунчалар асрлар мобайнида эл-*

юртимизнинг дунёқараши, маънавий ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган, онгу шууримиздан чуқур жой олган буюк қадриятларнинг амалий ифодасидир. Масалан, эзгу одатимизга айланиб кетган меҳр-оқибат туншунчасини оладиган бўлсак, унинг жуда теран тарихий, миллий, диний илдизлари борлигини кўриш мумкин. Бу, аввало, инсоннинг инсон билан, қўшнининг қўшни билан, қариндошнинг қариндош билан, оиланинг оила билан, энг муҳими, шахсларнинг жамият билан уйғун бўлиб яшашини, етим-есир, бева-бечора ва ногиронларга, мусофирларга саховат кўрсатиш, сидқидилдан, беғараз ёрдам беришни англагани ва бундай хусусият халқимизнинг маънавий оламига сингиб кетганини ҳеч ким инкор эта олмайди.¹»

Ҳақиқатан ҳам юқоридаги ибораларни бошқа бирор тилга таржима қилмоқчи бўлсак, уларнинг олдинги ва кейинги қисмларини алоҳида бериб бўлмайди. Улар тилимизда яхлит ҳолда икки сўздан иборат бўлиб, ҳар икки сўз ўз маъносига эга ва бирисиз иккинчисини тасаввур этиб бўлмайди. Халқимиз бу ибораларга шундай зўр тарихий ва миллий мазмун-маъно берганки, уларда ўзбек менталитети ҳам ўз ифодасини топган. Муҳтарам Президентимизнинг тилимиздаги «жуда теран тарихий, миллий, илдизлар» ҳақидаги фикрларига асосланиб, сўз ва ибораларнинг келиб чиқиши ва қўлланилишига эътибор бериш зарур. Мазкур мақола ана шу масалага бағишланган.

Ҳозирги тилшунослиқда тилларни тасниф қилишнинг икки тури мавжуд: 1) тилларнинг келиб чиқишига (генеологик) кўра; 2) уларнинг грамматик (типологик) хусусиятларига кўра. Лекин яна бир тасниф борки, уни баъзи олимлар тахминий деб ҳисоблаб, эътиборга

олмайдилар. Бу тасниф тилларнинг ностратик (лотинча – *noster* – бизники) таснифи деб аталиб, уни XX асрнинг бошларида Дания олими Хольгер Педерсен (1867–1953) таклиф этган ва уни В.М.Иллич-Свитич (1934–1966) ривожлантирган ҳамда уч жилдли ностратик тилларнинг луғатини тузган.² Қизиғи шундаки, ностратик тилларнинг таснифини Х.Педерсен ўзининг туркий тиллардаги товушлар ҳақида 1903 йилда нашр этилган мақоласида изоҳлаган.³ Унга кўра қадимий даврларда тилларнинг бир неча катта оилалари бўлиб, улар ўзаро қариндошлик алоқада бўлган. Бу ностратик тиллар оиласига олтита: олтой, ўрол, дравид, ҳинд-оврупо, картвел ва семит-хамит тиллари оилалари киритилган.

Бу тилларнинг ичида кичик оилалар ҳам мавжуд. Масалан, *олтой катта оиласи* туркий, мўғул, тунгус манчжур тилларининг кичик оилаларини ўз ичига олган. *Ўрол тиллари* катта оиласи фин, мордва, марий, перм ва угор кичик тил оилаларидан ташкил топган. *Картвел тиллари* катта оиласи грузин, занс (магрел-чан) ва сван кичик тил оилаларига эга. *Семит-хамит тиллари* катта оиласи бешта кичик тиллар оиласини ўз ичига олган ва шимолий (қисман Марказий Африка) ва жанубий-ғарбий Осиёда тарқалган: семит, бербер, кушит, чад каби тилларнинг кичик оиласидан иборат. *Ҳинд-оврупо* тиллари катта оиласи Оврупо ва Осиёда кенг тарқалган ҳинд, фригий, хеттолувий, арман, болтиқ, славян, фракий, италян, келт, герман, венет, иллирий, тохар тиллари кичик оилаларидан иборат.

Юқоридаги олтита ностратик тиллар оиласининг бошқа таснифлардан фарқи шуки, бу тилларда фонетик, лексик, семантик ва грамматик ўхшашликлар ва фарқлар ҳисобга олинган. Х.Педерсен ностратик тиллар

таснифида фонетик асос сифатида қадимий туркий тилларнинг товуш системасини олади. Чунки унда бошқа тилларда топиладиган турли унли ва ундош товушлар мавжуд.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳозир ер юзида 5–6 минг тил, тахминан 1300 этнос (миллат), 220 га яқин давлат бор. Ер юзида бир-бирига ўхшаш бўлган бирорта ҳам тил муҳити йўқ. Шунингдек, алоқа воқитаси сифатида ўзаро тенг бўлган бир хил тарих ва ўхшаш истиқболга эга бўлган тилни топиб бўлмайди. Ўзбек тили ҳам бундан мустасно эмас. Мустақил Ўзбекистоннинг давлат тили жаҳон тиллари ичида унда сўзловчиларнинг сонига кўра ўттиз – қирқинчи ўринларни эгаллайди.

Ўзбек тили бошқа туркий тиллардан ўзининг товуш таркиби (6 та унли, 23 та ундош, «ц» ва «ж» чет тилидан ўзлашган), унлилар уйғунлиги ҳодисаси йўқолиб бораётгани, кўплик қўшимчаси *-лар* биргина шаклда сақлангани, сўзларининг кўпмаънолиги, гапда сўз тартибининг анча эркинлиги билан ажралиб туради. Ўзбек тилига бошқа чет тилларидан кўпгина сўзлар ўзлашган. Бироқ, ўзбек тилидан ҳам бошқа тилларга сўзлар ўтганми? – деган савол кўпчиликни қизиқтиради. Бу саволга тасдиқ жавобини бериб, қуйидагиларни айтиш мумкин. Масалан: «курага» сўзи ўзбек тилидан рус ва у орқали бошқа тилларга ўзлашган. Бу сўз «қуруқ» сўзидан ясалган.⁴ Бундай туркий сўзлар қаторига «омонат», «омбор», «арқон», «ариқ», «атлас» (мато), «бой», «байрам», «бакалея» (В. Далнинг кўрсатишича, «боқ + ол» сўзидан ясалган)⁵, «басма», «батрак», «батир», «караул (қара + ул), «башка» (бошдан ясалган), «баш на баш»

(менять баш на баш) (*бошма-бошдан* ясалган), «*вила-ят*», «*ҳаким*», *колбаса* (*қўл + босувдан* ясалгани тахмин қилинади), *қўрғон*, *маяк* (*маёқ сўзидан*), *таракан* (*тирақайлаб чопмоқдан*), *урман* ⁶ ва ҳ.к.

Барча тожик шевалари, шу жумладан, риштон ва чуст шевалари ўзбек тилидаги касб-ҳунар эгаси номи-ни ясовчи *-чи* равиш суффикси *-ча*, мавҳум от ясовчи *-лик* суффикси, чегараловчи суффикс *-гина* йиғма сонни ифодаловчи *-ла* суффиксларини ўзлаштирган.⁷ Яқин қўшни тил бўлган тожик тили ҳинд-оврупо тиллари оиласининг ҳинд-эрон гуруҳига киради. Тожикистоннинг Помир тоғи этакларидаги ва Ғусор водийсидаги кўпгина тиллар, жумладан, парён, шугнон, ягноб тиллари бир-биридан катта фарқ қилади ва шу туфайли бу миллат вакиллари тожик тилида мулоқот қиладилар.⁸ Машҳур поляк тилшуноси Т.Милевский *yoqurt* сўзи туркий «*ёғ + қурт*» (қуритилган қатик)дан ясалган бўлиб, «*югурт*», «*ягурт*», шаклларида болгар тилидан бошқа ҳинд-оврупо тилларига ўзлашган эканлигини ёзган.⁹ Бобомиз Маҳмуд Қошғарий *joğurt* сўзини – аралаштирмоқ деб кўрсатган.¹⁰

Яна бир қизиқ маълумот: поляк тилидаги «*пан*» – жаноб сўзи – округ бошлиғи иборасидан туркий *juṛan > ran* сўзидан келиб чиққан бўлиб, XV асрдан бошлаб у «*gospodzin*» – хўжайин, бошқарувчи сўзи ўрнида қўлланган. Аввалига стилистик жиҳатдан қўлланган «*pan*» сўзи кейинча барча эркакларга тегишли бўлган умумий маъно кашф этган: *pan krakowsky* – краковлик киши¹¹ каби.

Ностратик тиллардаги товушлар (фонемалар), сўз ва иборалар ҳамда уларнинг маъноларини, яъни тилнинг шакл ва мазмун жиҳатини қиёслаш қизиқ хулоса-

ларга олиб келади. Ностратик тиллардаги баъзи олмошларнинг ўзаро тўғри келишини қуйидагилар билан исботлаш мумкин: ўзбек – *men*, татар – *min*, мордва – *mon*; марий – *tiy*, мўғул – *chi* (> *ti*), рус – *tiy*, удмурд – *ty*, телугу – *teti*, хауса – *ti*; ўзбек – *kim*, фин – *ken*, сомали – *kuma*.

Яна бошқа ўхшашликлар сўзларнинг ўзагидан сезилиб туради: турк – *qulaq*, грузин – *quri*, фин – *kuule*, грек – *klyō* (эшитмоқ); турк – *qaryn*, араб – *qurb*, тамил – *karuppaī*, лотин – *corpus*; турк – *kelin*, лотин – *glōs*, фин – *kāly*.¹²

Бундай сўзлар рўйхатини яна давом эттириш мумкин: ўрол-олтой тилларида *kura* қурмоқ, қилмоқ, маҳкамламоқ; олтой тилларида (туркий, мўғул, манчжур) *bōla* – бўлмоқ; *bu/bü, bü – lüge*; олтой-турк – *bulyt*, тува – *pulut*, ёқут – *bylyt*, ўзбек – *bulut*, татар – *bolyt*, туркман – *bulyt*, озор – *bulud*, туркча – *bulut*, чуваш – *pēlēt*, картвел (мегрел) – *pula*, чан, зан тилларида *pulera*; ўзбек *bur(a)* қирғиз, қорақалпоқ, уйғур, нўғой, қумиқ, туркман, озор, турк, тунгус, эвенкий (Сибирдаги халқлар) тилларида *buru* шаклида мавжуд.¹³

Ҳинд-оврупо тилларидаги *bheug/bheugh* – букмоқ феъли олтой тилларида *bōka/bükä* шаклида учрайди. Бу сўз мўғул тилида *bökkän* (филнинг букри), манчжур тилида *buk+da*, эвенкий тилида *bukä* шаклида мавжуд. Маҳмуд Кошғарий луғатида *bülök* – букмоқ, бурамоқ маъносида берилган. Семит-хамит тилларида *klh* – қадам қўймоқ; айланиб юрмоқ, келмоқ феъли ўрол тилларида *kälä*, олтой тилларида *kalü*, дравид тилларидан бири бербер тилида *wkl*, кушит тилида *kalāh*, сомали тилида *kālah*, чад тилида *kel* (арабчадаги ёзилиши *klh* асосида бўлган) шаклида учрайди.¹⁴

Ностратик тиллар оилаларининг қардошлигини исботловчи мисоллар В. М. Иллич-Свитич «Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь» китобида кўплаб топилади.

Ажабо, бу ностратик тиллар оилаларидаги сўз ва иборалар ўзаро мос келиши ва баъзи ҳолатларда уларда товуш ўзгаришлари борлиги гўё улар бир ўзакдан тарқалган, деган фикрни келтириб чиқаради. Лекин баъзи сўз ва иборалар тўғри келиши, кўпроғи ўзаро фарқ қилиши бу тиллар (балки шевалар ҳам) турли йўллар билан ривожланганлигини тасдиқлайди. Тиллардаги ўзгаришлар миллий, ижтимоий, маданий-маорифий, иқтисодий ва бошқа соҳалардаги хусусиятлар билан боғланади. Ҳаттоки бир тил оиласидаги тиллар ҳам турли хусусиятлари билан ўзаро фарқланади. Масалан, Р.И.Будаговнинг ёзишича, француз, итальян, испан ва португал тиллари ўртасида феълларнинг маънолари ва отларнинг қўлланиши борасида катта фарқлар мавжуд.¹⁵

Шунингдек, туркий тиллар саналувчи ўзбек ва турк тиллари ўртасида ҳам тафовутлар топилади. Масалан, ёлмоқ феъли М.Кошғарий луғатида *jarurgan/jashurgan* ёпадиган, беркитадиган, яшурадиган маъноларида берилган (61-б.). Бу луғатда яна қуйидагиларни кўрамиз: *yapurtti* 1) ёпишга буюрди; *ol sózüg yapurtti* – у сўзни ёпиб кетишга буюрди. Бу сўз бирор ишни ёпиш маъносида ҳам қўлланади. 2) *ol yeriq yapurtti* – у ерни текислатди. Ҳар қандай сочилган бир нарсанинг бўлақларини бир-бирига қўшишга (ёпиштирмоқ каби) ҳам бу сўз қўлланади (*yapurtur, yapurtmaq*).¹⁶

Турк тилидаги *yarmak+ar(-i)* 22 сўзи маънони ифода-
далаши берилган: ўртага қўймоқ, майдонга тушмоқ,
қилмоқ, қурмоқ (*heykel (ev) yarmak*), таъмирламоқ,
бажармоқ, олмоқ (*yatak yarmak*), ўргатмоқ, иш
бошламоқ, чиқармоқ, етиштирмоқ, ҳаракатга келтирмоқ ¹⁷
ва ҳ.к. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да берил-
ган ёлмоқ феълнинг II. 1) тайёрламоқ, пиширмоқ
(нон ёпмоқ), 2) чаплаб ёпиштирмоқ, чапламоқ деб
кўрсатилган шакли турк тилида мавжуд эмас.¹⁸ Лекин
ўзбек тилида ёлмоқ феълнинг саккизта маъно ифода-
лаши шу луғатда акс этган (I. 43-бет): эшик, дераза ка-
биларни бекитмоқ, устига ташламоқ, устини бекитмоқ,
қопқоқ билан бекитмоқ, қопқоқламоқ, иш-ҳаракатини,
фаолиятини тўхтатмоқ, очиқ, ёзиқ нарсани йиғмоқ,
бекитмоқ, қурмоқ, бино қилмоқ, қопламоқ, эгалламоқ,
яширмоқ, махфий тутмоқ кабилар. Фразеологик би-
рикма шаклида: *эсинг борида этагингни ёп!* Турк ти-
лида эшик, деразани ёпмоқ, нон ёпмоқ учрамайди,
ўзбек тилида эса ёлмоқ феълнинг бирор ишни, тад-
бирни бошламоқ маъноси мавжуд эмас. Ўзбек тилида
ёлмоқ феълнинг «қурмоқ, бино қилмоқ» маъноси-
да қўлланиши камроқ учрайди. Бу сўз улуғ адибимиз
Абдулла Қодирий томонидан яратилган «Меҳробдан
чаён» романида қўлланган: «...сарой ва расталар,
қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди».

Юқоридагилардан кўринадикки, баъзан сўзлар қардош
тилларда фақат шакли билан эмас, балки «маъно-
лар майдони» билан ҳам фарқ қилади. Мисоллар-
ни қиёслаганда, асосан, икки ҳолат кўзга ташланади:
1) сўзларнинг фонетик таркиби ва маънолари ўзаро
яқин бўлади; 2) сўзларнинг фонетик таркиби яқинроқ,
лекин маънолари фарқланади.

Энди даниялик олим Х. Педерсен ностратик тиллар назариясини таклиф этганида туркий тиллар товуш системасига асосланганининг сабаби маълум бўлади. Барча ностратик тилларда бир-биридан катта фарқ қилувчи олти унли (*u, e, a, o, y, ó*) мавжуд. Бундай унлилар системаси туркий тиллар ичида ўзбек тилида олти бошқа сингармонизмли туркий тилларда эса саккиздан ўн олтигача етади. Ундошлар сони эса 25 тадан ошмайди. Бу ҳам ўзбек тилига (23 та) анча яқин.

Юқоридаги мисоллар «олтой тахмини» номи билан машҳур бўлган ва туркий, мўғул, тунгус-манчжур, корейс ва япон тилларининг қардошлиги масаласи билан боғлиқ. Бироқ корейс ва япон тилларидаги бошқа тилларга хос ўхшашликлар тасодифий ҳолат деб қабул қилинади. Шу тўғрисида биз юқорида келтирган мисолларда корейс ва япон тиллари четда қолган. Ҳинд-европо, семит-хемит, олтой ва бошқа тиллар луғатларида товуш таркибида баъзи ўзгаришлар бўлган туркий сўзлардан қуйидагилар учрайди: *bag* (боғламоқ), *baq* (боқмоқ, қарамоқ), *balqi* (балқимоқ, яшнамоқ), *picha* (кичик, кам; *bacha* – бола (кичик бола сўзи ҳам шу ўзақдан олинган); *boz* (бўз ранг); *bural/bur* (бурмоқ), *bo'ran* (бўрон), *chal* (чалиштирмақ, айлантирмақ) (*chalma* – салла сўзи шу ўзақдан олинган); *chor* (бир нарсани); *yaqin (jaqun)* (яқин); *yil (jil)* – бу сўз аслида *dila (dhel)* «қуёш, қуёшли йил» маъноларини ифодаловчи Ҳинд-европо, картвел тилларидаги шу сўздан ясалган; *keyin (ketin)* (кейин, орқа томон), *cho'l* (чўл), *koba/koby/qoby* (бўш, қуруқ (ичи бўш) – *g'ovak/kavak/kovuk* сўзлари ўша ўзақдан олинган; *ou* – ой Ҳинд-европо тилларида *āyu* – ҳаёт, «Авесто»да *āyû* < *yaos/heiu/hieu* – ҳаёт давом этиши); *эр* (нега) (эркак), *ōq/ok* (ўқ), *uch*

(бирор нарсаинг учи); *el (il)* – эл, (*el + chi* – элчи шу ўзакдан); *āsh* (баландликдан ошмоқ; хоразмий, оғуз ше-валарида *āshuya*), *kal* – кал, *kuya* (куя, кую тушди, кую еди); *ko'l* (кўл); *kes* (кесмоқ); *qāra* (қара); *qarin/qaryn* (қорин), *qala/kula* (қала).¹⁹

Ностратик тилларни қиёслаш натижасида баъзи иборалар бир тилдан бошқа тилга кўчиб, унга ўзлашиб, ўша тилнинг талаффузига мослашиб, баъзан маъноси-ни кенгайтириб ёки торайтириб туриши кузатилади. Бу соҳадаги тадқиқотлар «ностратик тахмин» номи билан аталган ва уни кўпгина тилшунослар тан олмайдилар. Лекин истеъдодли рус олими В.М.Иллич-Свитич тузган уч жилддан иборат бўлган (тўртинчиси, қиёсий луғат деб аталади) ҳамда илмий-назарий жиҳатдан асосланган бу кашфиётни эътироф этиш мумкин. Чунки ундаги тилларнинг юзлаб луғатларида берилган сўз ва ибораларни ҳар томонлама чуқур қиёслашга асосланган буюк илмий тадқиқот ҳозиргача кўпчиликни ҳайратга солиб келмоқда.

**Абдузўхур АБДУАЗИЗОВ,
ЎзМУ профессори**

¹ И.А.Каримов. Маънавият – енгилмас куч. Т., 2008, 8–9-б.

² Иллич-Свитич. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь. (b–k). М.: Наука, 1971

³ Pedersen H. Türkische Lautgesetze// Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Bd.57, 1903, S.560.

⁴ Н.М.Шанский и др. Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1961. С. 174.

⁵ В.Даль. Словарь великорусского языка. М., 1951. 1 том, С. 39.

⁶ Е.Н.Шипова. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Аты, 1976. С. 444.

⁷ В.С.Расторгуева. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964. С. 140–141. А.М.Щербак. Очерки сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л.: Наука. С. 13–14.

- ⁸ И.М.Оранский. Таджикоязычные этнографические группы гиссарской долины. Этнолингвистическое исследование. Средняя Азия. М.: Наука, 1963. С. 237.
- ⁹ Milewski T. Introduction to the study of language. Mouton. The Hague. Warsaw, 1973, P. 147
- ¹⁰ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. III том. Т., 1963, 63-б.
- ¹¹ Milewski T. Кўрсатилган асар, 148-б..
- ¹² Иллич-Свитыч. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь. (b–k). М.: Наука, 1971. С 359.
- ¹³ А.Я.Шайкевич, А.А.Абдуазизов, Е.А. Гурджиева. Введение в языкознание. Т., 1989. С. 228–229.
- ¹⁴ Иллич-Свитыч. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь. (b–k). М.: Наука, 1971. С. 186.
- ¹⁵ Р.И.Будагов. Сходства и несходства между родственными языками. М., 1985. С. 272.
- ¹⁶ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. III том. Т., 1963, 61-б.
- ¹⁷ Türkçe sözlük. 2. k–z. Yeni baskı, Ankara, 1988, s. 1594–1595.
- ¹⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд, Т., 2006, 43-б.
- ¹⁹ Иллич-Свитыч. Опыт сравнения ностратических языков (семито – хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь. (b–k). М.: Наука, 1971. С. 370.

Ўзбек тилининг айрим хусусиятлари ҳақида

Ўтин ёриш, ўра қазиш, гувала қуйиш каби биллак кучини талаб қиладиган юмушлар бор. Бунда кўп фикр қилиш шарт эмас, тиришиб ишласангиз бўлди. Илм эса, ақлталаб меҳнат. Мураккаблиги шундаки, айнан бир нарсани икки олим икки хил, бунинг устига бир-бирига мутлақо тескари талқин этиши ҳам мумкин. Бунда ҳақиқат ким томонида эканини аниқлаш ҳам қийинроқ кечади, чунки ҳар бир одам ўз фикрини маъқуллайди.

Ушбу мақолада биз ўзбек тили фонетикаси хусусиятлари бўйича бир қарашга ўз муносабатимизни билдириб, фикр-мулоҳазаларимизни баён этмоқчимиз.

Қайси фан соҳасида бўлмасин, ҳар бир тадқиқот инкишоф даражасига етса, инсон ақли нималарга қодир эканини кўрсатади. XIX аср бошида яшаган француз тилшуноси Ж.Шампольоннинг кашфиёти бунга далил бўла олади. 16 ёшида академик даражасига етган бу йигит Мисрда ер остидан топилган, «Розетта тоши» деб номланган тошга битилган, ҳали ҳеч ким ўқий олмаган ёзув сирини очишга бел боғлайди. Ж.Шампольон олдидаги жумбоқ ниҳоятда мураккаб эди: бу иероглифларни битган халқ тарих саҳнасидан ўчиб кетган, демак тили қанақа бўлганини аниқлаш имкони йўқ эди. Йўқ бўлиб кетган халқнинг номаълум тилида битилган намуналарни умрида дуч келмаган алифбода ўқиш! Қарангки, Ж.Шампольон бунинг уддасидан чиққан. Кашфиётига ўзи ҳам ишонмай, синаш учун бошқа матнларга мурожаат қилиб кўргач, ҳушидан кетган – унинг меҳнати юз фоиз натижа бера бошлаган эди!

«Преподавание языка и литературы» журналининг 2009 йил 6-сонида эълон қилинган «**Туркий тилларда қ, ғ ва к, г ўртасида оппозиция борми?**»¹ деган мақолани ўқиб, хаёлимдан ана шу фикрлар ўтди.

Бу мақола илм неча ўн йиллаб изланиш орқали эришган муҳим бир натижани рад этиб, қуйидагича бошланади: «Туркшуносликка оид илмий асарларда тил орқа қ, ғ товушлари тил олди к, г товушларига зид қўйиб талқин этилади. Тадқиқотлар шунини кўрсатдики, қ, ғ товушларини к, г товушларига қарши қўйиб ўрганиш тўғри эмас, чунки улар бир-бирининг вариантларидир».² Фикр давом эттирилиб: «Бу ундошларни қўлланилишига кўра туркий тиллар қ, ғ ловчи ва к, г ловчи икки гуруҳга ажралади. Чунончи, татар тили к ловчи гуруҳга, ўзбек тили эса қ ловчи гуруҳга мансуб» дейилади ва қарашларни далиллаш учун қуйидагича мисоллар келтирилади: *кыяк* (татарча) – *қиёқ* (ўзбекча); *кыямат* – *қиёмат*; *куш* – *қўш*; *кушма* – *қўшма*; *кыш* – *қиш*; *кушу* – *қўшув*; *кычкыру* – *қичқирув*; *кул* – *қўл*; *кыска* – *қисқа*; *кулай* – *қулай*; *куян* – *қуён*; *кулак* – *қулоқ...*»

Баъзи туркий тиллар «ж»ловчи, айримлари «й»ловчи экани маълум эди (йўл-жўл...), аммо – **«қ»ловчи» ва «к»ловчи» тил»** деган тасниф кишини ўйлантиради. Менинг билишимча, татарлар ўз атоқли шоирини **Тўқай** деб талаффуз қилгани ҳолда, **Тукай** деб ёзишади. Маълумки, бир қанча туркий тилларнинг жорий алифбосида кирилл ёзувига ўтиш муносабати билан бир қатор хатolikларга йўл қўйилган, шу туфайли бу тиллардаги товушларни ёзувда тўла акс эттириш имкони бўлмай қолди. Қолаверса, алифбода нечта ҳарф бўлса, шунча товуш бор, дегани эмас. Мақолада илгари сурилган фикр тўғри бўлса, фақат татар тили эмас, олтой, қирғиз, қримтатар

тиллари ҳам «к»ловчи тил»га мансуб бўлиб қолар эди, чунки уларнинг ёзувида ҳам қ, ғ ҳарфлари йўқ.

Масалан, қирғиз халқи ўз миллати номини алифбодаги ноқислик туфайли *қыргыз* деб ёзади. Шу билан бу тил боягидай «к»ловчи тил» бўлиб қоладими? Йўқ, чунки талаффузда қырғыз деб айтилади. Қрим татарлари эса к ва г ҳарфлари қ, ғ товушларини ифодалаётган ўринда уларга айириш (русча – қаттиқлик) белгисини қўшиб ёзадилар: Қрим – **Кърым**, ғоз – **гъаз**. Бизнингча, тил хоссалари алифбою имлога эмас, жонли нутққа таяниб аниқланади.

Татар тилининг билимдони бўлмаганим сабабли, татар тили борасида баҳс очиб ўтирмай, атоқли олим, профессор М.З.Закиевнинг «Языки мира. Тюркские языки» деб номланган обрўли мажмуада чоп этилган «Татарский язык»³ деган қомусий мақоласини эслатиб ўтмоқчи эдим.

М.Закиев бу мақоласида татар тилининг фонологик хоссалари ҳақида ҳам сўз юритиб, барча товушларни жадвалга солиб кўрсатади ва шарҳлайди. Татар тилида қ ва ғ – увуляр товушлари мавжуд эканини, аммо кирилл алифбосида қ товуши к ҳарфи орқали англатилишини баён қилиб, татар талаффузидаги *кол* қозоқча *қулга*, *кул* эса *қолга* тўғри келишини айтади.⁴ Бундан, «**татар тили – к ловчи, ўзбек тили қ ловчи тил**» деган қараш мутлақо асоссиз экани маълум бўлади.

Гап шундаки, талай йиллардан бери айрим тилшунослар «ўзбек тилида сингармонизм йўқ» деган фикрни олға суриб, буни исботлаш учун ҳар хил «далил»лар топишади. Афтидан уларнинг назарида, сингармонизмдан холи тил – ривожланган тил. «Преподавание языка и литературы» журналидаги мазкур мақолада ҳам «Ўзбек тили – носингармоник тил» деган ғоя илгари сурилган

ва бунинг исботи сифатида «Бобурнома»дан ушбу парча мисол келтирилган: «...маълум бўлдиким, турки лафзида маҳал иқтизоси била то ва дол, яна ғайн ва қоф ва коф бир-бирлари била мубаддал бўлурлар эмиш»⁵... Яъни, Бобур «турки лафзида маҳал иқтизоси била» (яъни грамматик ҳолат тақозо этса)... ғайн (ғ) ва қоф (қ) ва коф (к) бир-бири билан алмашиши маълум бўлди, дея ушбу рубойни келтиради:

*Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатта киши,
Кўнгулум бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта севунмас эмиш, албатта киши.*

Бу рубойда *меҳнатта*, *ғурбатта* сўзларида «да» суффикси *маҳал иқтизоси била* «та»га алмашгани, шунингдек, *ғариб* сўзи тил орқа «ғ» увуляр ундоши билан бошланиб, бошқа унлиларни ҳам тил орқалик хоссасига ўтказгани (ғарыб) сабабли, «лик» суффикси «лиқ» (лық) шаклини олган. Бобур замонида сингармонизм деган атама йўқ эди, шунинг учун шоир «вақти келса, шароит тақозо этса», деган маънодаги ифодани қўллаган.

Мақолада бундан шундай хулоса чиқарилган: «Мазкур парчадан кўриниб турибдики, Бобур келтирган маълумот ҳам эски ўзбек тилида сингармонизм йўқлигини кўрсатади. Сингармонизм бор дегувчи туркшунослар -лик аффикси тил олди унлиларига, -лик, -лиғ аффикслари эса тил орқа унлиларига қўшилади ва бу оппозиция унлилар гармониясини юзага келтиради, деб айтадилар. Бобурнинг қайди эса эски ўзбек тилида сингармонизм йўқлигидан далолат беради, чунки -та ва -да -лик, -лиғ ва -лик ўртасида оппозиция йўқ: улар бир-бирининг вариантларидир».

Ахир Бобур шеърларида, масалан, «Оёғин ўпсам етишгай арш тоқиға бошим» каби мисралар, «кўрсатмагай»,

«айрилмағай» каби сўз шакллари беҳисоб ва уларни тўлиқ сингармоник шаклда эканини далиллаб ўтириш ортиқча.

Камина «Тил ва адабиёт таълими» журналида «Ўзбек тилининг бир хоссаси ҳақида»⁶ деган мақола эълон қилган эдим. Мен унда сингармонизмни инкор қилиш ўзбек тилининг бир туркий тил эканини ҳам рад этишдир; тилимиз имлосини ана шу руҳга мослаш она тилимизнинг асл миллий табиатини бузади, китобий ва сунъий бир тилга айлантиради, деган фикрни баён қилган эдим, ҳозир ҳам шу фикрда собитман.

«Ўзбек тилининг этимологик луғати»да ҳам «күл» сўзининг келиб чиқиши берилар экан, «ўзбек тилида «у» унлиси кейинчалик «у» га айланган» деб, «қишлоқ сўзидаги «ы» (қышлоқ) унлиси кейинчалик қисқа «и»га айланиб кетган», деб уқтирилади.⁷ Аммо асосий масала – бу каби юзлаб сўзлар этимологиясини топиш ўқувчининг ўзига ҳавола этилади. Бориға барака, ҳар ким имконича, аммо наҳот ўзбеклар күл сўзини кул деб, қышлоқни қишлоқ деб айтса? Бу даъво тўғри бўлганида, ўзбек тили, ҳақиқатан ҳам, носингармоник бир тил бўлар эди. Аммо хайриятки, ҳеч бир ўзбек уларни ёзилганидай талаффуз қилмайди. Қила олмайди ҳам.

Ўзбек тилида сингармонизм йўқ, у шу жиҳати билан бошқа туркий тиллардан ажралиб туради, деган фикр ҳақиқатга қанчалик мос келади? Ўзбек тили – туркий тиллардан бири, маълум маънода, бу тил оиласида марказий ўринни ишғол этувчи тил бўлгани ҳолда, қандай қилиб у сингармоник тил бўлмасин? «Ўзбек тилида сингармонизм йўқ» дейиш ва буни «исбот»лашга уриниб нима ютамиз?

Бизнингча, бу ғоя замирида икки нарса: бир томондан – тилга жонли, тирик бир воқелик сифатида

қарамаслик, иккинчи ёқдан – туркий тиллараро генетик ва типологик қардошликни рад этиб, уларни бир-биридан узоқ тиллар қилиб кўрсатиш ётади. Бу «ғоя»нинг хато эканлигини асосламай туриб, туркий тилларни теран илмий ўрганиш, кенгроқ олганда эса туркий халқлар орасида қардошлик омилларини кучайтириш амри маҳол бўлади.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, юқоридаги қараш В.Хумболдт ва Ф.Шлегелнинг «флексив (аксар Европага хос) тиллар агглютинатив (жумладан туркий) тиллардан устун» деган фикрини ёдга туширади. Н.Г.Чернишевский бу «назария»дан кулиб, *«грамматик шаклни флексия усули билан яшаш яхшими ёки йўқ – кимга қандай ёқса, шундай деб ўйлай бериши мумкин. Бу – оқ-сарик чиройлими ёки қорача чиройлими деган саволга ўхшайди»* деб истехзо қилган эди.⁸

Юқорида эслатилган «Языки мира. Тюркские языки» номли тўпламлар қадимги ва ёзма манбалар орқали бизга етиб келган 15 та ва ҳозирги 39 та туркий тил бирма-бир тасниф этилган ва ушбу тилларнинг барчасида сингармонизм мавжудлиги далиллаб кўрсатилган.⁹ Бу қомусий тўпламдаги 60 мақоланинг ҳар бири А.Н.Кононов, Е.А.Поцелуевский, Н.А.Баскаков, А.М.Шчербак, К.М.Мусаев каби улкан турколог алломалар қаламига мансуб.

Демак, ўзбек тили хам маълум маънода, бу тиллар оиласидаги тиллардан биридир. Шунинг учун носингармоник бўлиши мумкин эмас.

Атоқли тилшунос Н.З.Гаджиева «Туркий тиллар»¹⁰ номли мақоласида: *«Туркий тиллар сингармониясига унли товушларда палатал гармония мавжудлиги ва аксар ҳолларда унинг лаб сингармонизми билан уйғун ҳолда бўлиши, унли товушларнинг тил олди ва тил*

орқа ундошлари билан уйғунлашиб келиш қаторига боғлиқ равишда ўзаро қарама-қарши қўйилиши... хосдир»¹¹ деб белгилайди. Аммо бу олим ҳам «ўзбек тили бундан истисно» деган гапни айтган эмас.

Ўзбек тилида сингармонизм йўқ дейиш, мантиқан, бу тил агглютинатив тил эмас дейишдир. Чунки «туркий тиллар агглютинацияси сингармонизмда намоён бўлади». Атоқли тилшунос, академик Азим Ҳожиев ҳам юқоридаги тўпламга киритилган «Ўзбек тили» номли мақоласида адабий тилимизда сингармонизм бирмунча сустроқ равишда бўлса ҳам мавжудлигини, айрим шеваларда эса у фонетик қонуният эканини баён қилиб, «аффикслар -кан/-қан, -ган/-ған каби сингармонистик вариациялари билан келади», – дейди.¹²

Аслида, сингармоник шаклдаги аффикслар фақат «айрим шеваларда» эмас, жами ўзбекларнинг жонли нутқида, шунингдек адабий тилда ҳам тўлиқ қўлланилишини (тўккан/боққан, соғлиқ/эслик...) кузатсак, ўзбек тили ҳам бошқа туркий тиллар каби сингармоник бир тил экани аён бўлади.

Тўғри, жуда узоқ замонлардан бери тожик халқи билан ёнма-ён яшаб, бу тилдан минг-минглаб носингармоник шаклдаги сўзларни қабул қилиш, шунингдек, ўн асрлик ёзма адабий жараён туфайли яна минглаб араб сўзларини олиш, жонли сўзлашувда буларни доимий равишда аралаш қўллаш таъсирида ўзбек тилида сингармонизм бироз сустлашган. Буни Н.З.Гаджиева ҳам қайд этиб, мазкур мақоласида: «...унли товушларнинг қатор бўйлаб қарама-қарши равишда қўйилиши жараёнининг сусайишига боғлиқ равишда сингармонизмга тўлиқ амал қилмаслик ҳоллари юзага келгани туфайли Ўрта Осиёда (хусусан, «эронийлашган» шевалар энг кўп

учрайдиган Ўзбекистонда) палатал сингармониянинг сўниши рўй берди», – деб ёзади.¹³ Бу – тўғри фикр. Дарҳақиқат, носингармоник шаклда бўлган форсий ва арабий сўзларга туркий суффикслар қўшилганида сингармонизмга амал қилиш имкони бўлмайди.

Аммо бу билан ўзбек тили носингармоник тил бўлиб қолмайди. Масалан, қирғизча «көлдөрдөгү өрдөктөр» деган бирикмада барча унлилар лабланган товушлар бўлса, ўзбек тилида «кўллардаги ўрдаклар»да қисқа, лабланмаган **а** ҳамда шундай хоссали **ў** товуши келади. Сингармонизм, дарҳақиқат, сусайган.

«Преподавание языка и литературы» журналида чоп этилган мақоладан сингармонизмни нафақат ўзбек, балки бошқа туркий тилларда ҳам йўқ деган фикр келиб чиқади: бу демак тиллар фонологияси бўйича юзлаб олимларнинг беҳисоб асарларидан ҳеч бири эътиборга ҳам олинмай, улардан бир-иккитасига эътироз ҳам билдирилмай... мақолада учинчи «назария» қуйидагича илгари сурилиб: «туркий тилларда қ ва к, ғ ва г товушлари ҳам, ғ товуши ҳам алоҳида фонема сифатида мавжуд эмас, улар фонологик роль ўйнамайди, бинобарин бир-бирининг вариантлари, холос», деган фикр майдонга ташланади.

Аммо бундай «фонологик роль ўйнамайди» деган фикр кишини ўйлантиради. Маълумки, ҳар бир товуш – бир фонема, бир фонологик ҳодиса. Қайси товушлар «фонологик роль ўйнайдиган товуш» деб ҳисобланиши тушунарсиз. Эҳтимол, «морфемик роль ўйнамайди» дейилмоқчидир?

Эътибор қилайлик, ўзбек тилида «дўмбоққина», «нозиккина» деган сўзлар бор ва улар «дўмбоқ» ва «нозик» сўзларига «қина» ва «кина» суффикслари қўшиб ясала-

ди. Ушбу суффикслар шаклан сал фарқли (қ-к) бўлгани билан, функционал жиҳатдан эквивалент: эркалатувчи-кичрайтирувчи қўшимчалар. Шунга таяниб, ўзбек тилида мустақил қ ва к ҳамда г ва ғ фонемалари мавжуд эмас, улар аслида бир товуш, шунинг учун алоҳида фонологик роль ўйнамайди, деган хулосага келиш мумкинми? Йўқ, аксинча, ҳатто шу мисолларда ҳам тилимизнинг сингармоник тил эканлиги кўриниб турибди. Чунки биринчи сўзда тўлиғича тил орқа, иккинчисида эса батамом тил олди ундошлари уюшиб келган. Муаллифнинг даъвоси тўғри бўлса, жуда кўп товушлар «мустақил товуш эмас, бир-бирининг вариантлари» деб аталиб қолиши турган гап: (п-б: *пўлат-болат*; й-ж: *йўрға-жөрғә*; қ-ғ: *қари-ғарри*; т-д: *тош-даш*; п-м: *пилта-милте*; м-б: *минг-бинг*; к-г: *кўз-ғўз* ва ҳоказо). Бу аҳволда туркий тилларда мустақил, «фонологик роль ўйнайдиган» товушнинг ўзи қолмайди.

Мақолада мумтоз шеърият ва ҳозирги ўзбек тилидан (русча таржимаси билан бирга) йигирма бешта намуна тақдим этилган. Улардан тўрттасини биз ҳам келтирайлик:

*Дайр пири хизматиға чекмайинму белни чувт,
Ким неча зуннордин тонгмиш белимға бир марас.*

Йигитлигим борибон, келди бошима қарылығ...

Чопқыр – ўтқир, томызғы-кузғи...

Кўриниб турибдики, бу мисоллардан биронтаси мақолада илгари сурилган фикрни тасдиқламайди, аксинча ўзбек тилида сингармонизм мавжудлигидан далолат беради. Чунончи, ўзбек тилида тил орқа «х» товуши билан бошланган «хизматимға» сўзи тил орқа «ға» суффиксини, «белимға» сўзидаги «а» товуши тил олди «га» суффиксини, «йигитлигим» сўзидаги «и» ва «г» то-

вушлари тил олди «га»ни ҳамда «қарилиғ» сўзидаги тил орқа «қ» ва «а» товушлари тил орқа «лиғ» суффиксини тақозо этган. Кейинги мисолларда ҳам худди шундай ҳолатни кузатиш мумкин.

Хулоса қилиб айганда, тилшунослик, бир ёқдан, шунчалар аниқ фанки, бунда бирон унсурни бошқаси билан, ҳатто кўпинча функциядоши билан ҳам алмаштириш мумкин эмас. Ҳар бир конкрет ҳолда алоҳида ечим талаб қилинади, бунда универсал, бир йўналишли қоидалар бўлиши мумкин эмас. Бошқа жиҳатдан, гуманитар илм соҳаси ҳам, у кишининг онг-шуурига, қалби ва ҳиссиётига таъсир этадиган воситани таҳлил этади. Шу сабаб, тилни ўқиб-ўрганиш, айрим қоидаларни ёдлаб олиш кифоя қилмайди, уни теран ҳис этиш керак.

**Зухриддин ИСОМИДДИНОВ,
филология фанлари номзоди.**

¹ «Есть ли оппозиция между қ,ғ и к,г в тюркских языках?» // «Преподавание языка и литературы», 2009, № 6. С. 39–44.

² Там же. С. 39.

³ М.З. Закиев. Татарский язык // «Языки мира. Тюркские языки», Бишкек, 1997. С. 357–372.

⁴ Там же, с. 360.

⁵ «Бобурнома», Т., 1960, 156-б.

⁶ З.Исомиддинов. Ўзбек тилининг бир хоссаси ҳақида//«Тил ва адабиёт таълими» журн., 2009, № 4, 77–89-б.

⁷ Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т.: «Университет» нашр, 2000, 214–215-б.

⁸ С.Усмонов. Умумий тилшунослик, Т.: Ўқитувчи, 1972, 64-б.

⁹ Тюркские языки // «Языки мира. Тюркские языки». Изд. дом «Кыргызстан». С. 544.

¹⁰ Н.З.Гаджиева. Тюркские языки // «Языки мира. Тюркские языки». С. 17–34.

¹¹ Н.З. Гаджиева. Там же. С. 23.

¹² А.П.Ходжиев. Узбекский язык // «Языки мира. Тюркские языки». С. 426–437.

¹³ Н.З.Гаджиева. Там же. С. 23.

Бир иборанинг шарҳи

Чаппор урмоқ, чаппор уриб гулламоқ – фразеологик бирлиги XX асрнинг 30-йилларида Ҳамид Олимжон томонидан ўзбек адабиётига киритилганлиги маълум. Шоир Ватан ҳақидаги «Ўзбекистон» қасидасида, «Ойгул билан Бахтиёр» эртақ-достонида, «Қиз» шеърисида *чаппар урмоқ* иборасини қўллаган:

*Водийларни яёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди менда,
Чаппар уриб гуллаган боғин,
Ўпар эдим ватан тупроғин.*

Подшо ҳам чаппор уриб дарёга чопиб борди.

Кўкда қуёш ва бир лочин қиз Чаппар уриб этмоқда парвоз.

Юқорида берилган 1-мисолдаги **чаппар урмоқ** ибораси гулламоқ феъли билдирган ҳолатни, 2-мисолда инсон (подшо)нинг чопиш, 3-мисолда эса парашютчи қизнинг учиш ҳаракатининг даражаси, ҳолати, суръатини англатган. Шеърдаги гапларнинг мазмунидан **чаппар урмоқ** фразеологик бирлигининг иборавий маъно-мазмунини аниқлаш мумкин. Аммо фразеологик бирлик қисмларга ажратилса, **чаппар** сўзи қандай маънога эга, у ниманинг номи, нега бу сўз **урмоқ** феъли билан бирикиб, кўчма маънодаги янги ибора ҳосил бўлган? деган савол туғилади.

Бу саволларга жавоб топиш мақсадида луғатларга мурожаат қилдик. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»нинг 1981, 2005–2008 йилги нашрларида бу ибора **чаппар урмоқ** шаклида ёзилган. Изоҳли луғатнинг 1981 йил нашрида «*Қийғос, ёппасига, ялписига*» (11, 356) тар-

зида изоҳланган, равиш туркумига мансуб шевага хос сўзлиги таъкидланган. Изоҳли луғатнинг 2008 йил нашрида эса чаппар урмоқ иборасининг юқоридаги маъносидан ташқари, «*Чарх урмоқ, шиддат билан ҳаракат қилмоқ, жавлон урмоқ*» маъноси ҳам кўрсатилган. Ўзбек тилининг шева, имло, терс, морфема, этимологик, талаффуз луғатларида *чаппар* сўзи учрамайди.

Айтиш жоизки, **чаппар** сўзи Жиззах шевасига хос сўз бўлиб, шоир бу сўзни ёшлиқда халқ нутқидан ўрганган, лекин асарида бу сўзга изоҳ бермаган.

Кузатишлардан шу нарса маълум бўлдики, ибора таркибидаги **чаппар** сўзи Яккабоғ, Чироқчи, Қамаш, Деҳқонобод туманлари ҳамда Чироқчи туманининг Қалқама, Уйшун, Чиял, Кўқдала каби қишлоқларидаги ёши 60–70 дан ошган кексалар нутқида мавжуд бўлиб, халқ нутқидаги номи – **чаппар**. **Чаппар** эса адабий тилдаги шаклидир.

XX асрнинг 60-йилларигача буғдойни хирмонжойда янчиш жараёнида чаппардан фойдаланишган. Буғдой пояларининг ярми янчилиб бўлгандан сўнг хўпга қўшилган хўкизларга чаппар тақилган. Чаппар кўлда ясалган бўлиб, дарахтнинг даста, хода йўғонлигидаги шохлари бири-бирига терс ва ост-уст қилиб, зичланиб боғланган. Шохлар ўртасидаги тешик ва ораликларга қайрағоч, терак, тол айри чўпларининг қаттиқ пояли, айрим ўсимлик илдизларининг учли қисми ерга қараб тиқилган, уст қисми қалин шох-шаббали бўлган, таг қисми худди нампарга ўхшаган, тузилиши ер юза қисмини юмшатадиган, кесакларни эзадиган сихмоладек бўлган. Устига хўп ҳайдайдиган ёш бола ўтириши ёки оғирроқ бўлиши учун тош, дон билан тўлатилган халта қўйиш ҳам мумкин бўлган.

Чаппар чала синдирилган ва янчилган ғалла пояларини хирмон юзасига чиқарган, хўкиз изларини йўқотган, хирмон қатламини титиб, поялар синишини, бошоқлар янчилишини тезлаштирган. Хирмон янчишда ғаллакор деҳқонлар ясаган ана шу янчиш ашёси халқ нутқида

чаппар/чапар/чаппор деб аталган. **Чаппар/чапар/чаппор**ни тескари ағдарганда шох, ўсимлик томири зич ва қалин нампар михчаларини эслатган. **Чаппар/чапар/чаппор** – узоқ ўтмишда қишлоқ хўжалик ходимлари, ғаллакорлар яратган, ясаган ва хирмон янчишда қўллаган азалий мослама.

XX асрнинг 60-йиллари ўрталаридан бошлаб бу мослама кераксиз нарсага айланиб, номи халқ хотирасидан чиқиб кетган. Лекин ибора таркибидаги бу сўз ашё номи сифатида қолиб, маъноси унутилган. Унинг бирламчи маъноси – зич ва қалин қилиб тиқилган чўп, шох-шаббали мослама. *Чаппар* сўзига *урмоқ* калимаси қўшилиб, қалин, зич, тиғиз, ёппасига очилмоқ маъноси юзага келган.

**Тўра НАФАСОВ,
Қарши ДУ профессори,
Умида АБДУЛЛАЕВА,
Қарши педагогика коллежи ўқитувчиси.**

Журналдан кўчириб босилганда «Тил ва адабиёт таълими»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг таҳририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Таҳририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 19.04.2010 йилда топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз бичими 60x84 ^{1/16}. Шартли босма табоғи 5,58. Нашриёт ҳисоб табоғи 5,5. «Ariol» гарнитураси. 12; 14 кегл. Адади 10320 нусха. Буюртма № _____.

Журнал индекси: 872

**«RELIABLE PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Фурқат кўчаси, 2-уй.**